

Генерал Павло Потоцький – фундатор Музею України

Герой моїх останніх досліджень¹ – царський генерал Павло Платонович Потоцький, що походив з Полтавщини.

Його прапрадід звався Григорій. За відомостями історика Полтавщини Платона Китицина, він служив у походах за гетьмана Самойловича з 1687 року². За іншими даними, почав військову службу при взятті Кизикермена (1695)³. 1713 року його було призначено на сотника у містечку Кишеньці на Полтавщині⁴. На цім уряді він лишався кілька десятиріч. Як вважав Павло Платонович – понад сорок років⁵.

Перегляд родоводів показує, що ті самі риси вдачі повторюються у нащадках часом за кілька поколінь. Визначальною рисою Павла Платоновича Потоцького, що забезпечила йому почесне місце в нашій історії, була виняткова жертвність, і саме цю рису він успадкував від свого далекого предка. Наприкінці ХІХ ст. в Архангело-Михайлівській кишеньській церкві ще зберігались пожертви старого сотника Григорія Потоцького. Це були напрестольні – три срібні й один мідний – хрести, які він надав до храму 1734 року, три срібні позолочені чаші, срібний дискос, три звіздиці. А у південному бічному вівтарі можна було побачити вельми давній кіот, якого він пожертвував того самого, мабуть, пам'ятного йому чимось, 1734 року. Як відзначав церковний історик о. Микола Пирський, цей кіот “обращает на себя внимание своей архитектурой всякого любителя старины”. Нарешті, Григорій Потоцький пожертвував ще епитрахиль “темно-фиолетового плису, шитую разноцветным гарусом с накладными швейными бело-гарусными крестами, весьма древнюю”⁶. Його ім'я згадується також у

¹ Блокін С. Музей України: Збірка П. Потоцького: Дослідження, матеріали. – 3-є вид., доп. – К., 2006. – 476 с.

² Китицын Платон Александрович (1846–?). Кобылякская старина // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 4. – Полтава, 1907. – С. 164–165.

³ З гармат, узятих українською армією в Кизикермені, коштом полтавського полковника Павла Герцика майстер Опанас Петрович вилив дзвін для полтавського Успенського собору. Автор напису на ньому, датованого 6 листопада 1695, – відомий поет І. Величковський. Треба сказати, що ця пам'ятка української військової звитяги має й чималу літературу. На часі було б видання книжки про цю славу сторінку нашої історії. Дж.: Царский Иван Никитич (1790–1853). Список с отписки к государям царям и великим князьям всея Руси Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу боярина Бориса Шереметева о разорении города Казыкермена // ЗООИД. – Т. 3. – 1853. – С. 269–272; Мурзакевич Николай Никифорович (1806–1883). Кизикерменские памятники // ЗООИД. – Т. 10. – 1877. – С. 431–434; [Наказ кошового Якіма Ігнатовича курінному Маркові Кожену з приводу татарського перевозу в Кизи-Кермені, 27 вересня 1743] // КС. – 1882. – № 12. – С. 527–537; Бучневич Василий Евстафьевич (1860–1923). Сведения о колоколе Кизикермене в полтавском Успенском кафедральном соборе. – Полтава, 1883. – 11 с.; его же. Колокол “Кизикермен” // КС. – 1886. – № 12. – С. 747–749 (див. про автора: Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами. – Полтава: Верстка, 2005. – С. 214–216); Ленченко Володимир. Рукописні плани міст і фортець Південної України // Україна і Туреччина: Тези доп. міжнар. наук. конференції. – К., 2003. – С. 41–44; Климова (у дівоцтві – Домарацкая) Екатерина Ивановна (нар. 1954). Музей Украины (Собрание П.П. Потоцкого). – Ч. 1: Указатель архивных материалов и библиографии. – К., 1995. – С. 14. Драматичну історію врятування цього дзвону див.: Нестуля Олексій Олексійович (нар. 25 березня 1957). Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 122–124.

⁴ Соловей Дмитро Федорович (1888–1966). Село Кишинька (sic), Кременчуцька округа // Краєзнавство. – 1930. – № 1–5. – С. 36–53. На жаль, жодної згадки про представників роду Потоцьких у праці Солов'я немає. Див.: Gajecy George. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 2. – Cambridge, Mass., 1978. – P. 542–543.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. – Арк. 1–2.

⁶ Пирский Николай Васильевич, священник (7 квітня 1857, с. Солошине Кобеляцького повіту Полтавської губернії – бл. 1921). Исторический и церковно-статистический очерк поселений Кобеляцкого уезда, расположенных по реке Ворскле // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1895. – 15 ноября. – № 22. – С. 807–811. Дж.: Бобрищев Кост. Отчий край. – [Т. 1.] – Полтава: Дивосвіт, 2002. – С. 604–613.

двох стародруках – у маргіналіях 1714 та 1734 років (о. М. Пирський наводить їхні тексти). Зберігався при храмі й синодик, де на вічне поминання був записаний рід кишеньського сотника. Датувався синодик також 1734 роком⁷.

Протягом всього життя простежуються зв'язки генерала Потоцького із славетним дослідником Запорозького козацтва Дмитром Яворницьким⁸, і тут теж годиться згадати того самого старого сотника. Річ у тім, що в хронікальній звістці про найголовніші придбання Катеринославського музею за 1913 рік повідомлялося: “З цікавіших добуток запорожського відділу треба зазначити [...] сосновий сволок з будинку кишеньського сотника Григорія Потоцького, знайдений в селі Озерках Кобел[яцького] пов[іту] на Полтавщині. Кінці сволока обрізані, але посередині зберігся напис: “... отца и посп(і)шеніємъ сына и совершеніємъ святого духа сооружися домъ сей стараніємъ и коштомъ рабомъ Божиимъ Григоріємъ Потоцкимъ его милостію паномъ сотникомъ киш(і)нскимъ року 1733 мц...”⁹.

Павло Платонович Потоцький народився 12 грудня 1857 року в селі Просяниківці, за 26 верст від Кобеляк. Його батько Платон Олександрович (1806 – 20 лютого 1877¹⁰) служив за дворянськими виборами, на той час був суддею Кобеляцького повітового суду, куди його обрали уже втретє. Багато разів він обирався також предводителем дворянства Кобеляцького повіту. Мав 800 десятин землі та 85 селян, згодом придбав неподалік ще 25 десятин і 16 селян.

Мати збирача й дослідника Ганна Петрівна Потоцька (31 січня 1824 – 13 травня 1868¹¹) доводилась його батькові троюрідною племінницею. Вона охоче лікувала селян і навіть робила нескладні операції.

Батьки побралися 1840 року. Були людьми високої душевної організації та культури. Вони не ділили людей на важливих і неважливих, знатних та незнатних. У родині панувала атмосфера людяності й доброзичливості.

Первісток Потоцьких помер немовлям, потім народилися сини Микола (1 березня 1844 – 1911), Олександр (8 березня 1846 – 1918), Іван (1848–1912), Володимир (10 травня 1853 – 1921), Петро (1855–?) і Павло (1857–1938), дочки Марія (14 жовтня 1849 – 1923)¹² та Олександра (нар. 28 квітня 1851). Марія Платонівна закінчила Полтавську гімназію. Прослухала курс лекцій в університеті у Цюріху (1871–1873), після чого витримала іспит у петербурзькій Медико-хірургічній академії на звання акушерки. Проходила у “справі 193-х” (1877–1878). Вислана під гласний нагляд поліції. За Центральної Ради разом з братом прийняла українське громадянство.

Чотири брати Павла Платоновича дослужились до генеральських чинів. Старший, Микола Платонович – відомий професор Михайлівської артилерійської академії. Вийшов у відставку 1906 року¹³.

Олександр Платонович у 1892–1905 роках був директором Полтавського кадетського

⁷ Там само. – 1895. – 1 ноября. – № 21. – С. 777.

⁸ Климова Е.И. “Истинный украинец и истинный музееист”: До питання взаємин Павла Потоцького і Дмитра Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. науков. конфер., присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археолог. з'їзду. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 202–204.

⁹ Катеринославський музей імени А.Н. Поля // Україна. – 1914. – Кн. I. – С. 151.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. – Арк. 183.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. – Арк. 114.

¹² Деятели революционного движения в России: Био-библиогр. словарь. – Т. 2: 70-е годы. – Вып. III: М-Р. – Москва, 1931. – Стлб. 1256–1257.

¹³ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. Див.: Павловський Іван Францевич (1851–1922). Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912. – С. 162–163; Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951). Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 142, 202–203; Шандра Валентина Степанівна (нар. 1952). Павловський І.Ф. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 260–262; Петровський А.А. П.П. Потоцький: Из военной истории. – Машинопис у моєму архіві.

корпусу¹⁴, першим головою Полтавської ученої архівної комісії. Олександр Платонович теж колекціонував і, як і Павло Платонович, листувався з Яворницьким. Брати пожертвували по десять десятин землі для влаштування й утримання народного училища в рідному селі¹⁵.

Володимир Платонович – автор щоденника (1903–1908), що став уже предметом спеціальної розвідки¹⁶, був одружений із співачкою Серафимою Миколаївною Потоцькою (дівоче прізвище Павловська). Остання, одна з кращих учениць Жоржетти Еверарді, мала високе ліричне сопрано. 4 січня 1880 року виконала роль Оксани в опері Н.Ф. Соловйова “Коваль Вакула”¹⁷. Готуючись до концерту у Чернігові, 13 лютого 1907 року Микола Лисенко писав М. Коцюбинському: “Якщо буде здорова пані Потоцька, учениця д[обродія] Мишуги, то вона, може, приїде і заспіває деякі уступи з опер. А хто ж у Вас буде акомпанувати? Чи є хто такий? Не прийдеться ж мені раз у раз виходити на естраду”¹⁸. Коли ж чернігівська адміністрація стала цьому заміру на перешкоді і Лисенко почав обговорювати можливість концерту заново, він зазначив: “Співачка повинна бути пані Потоцька. Сопрано”¹⁹.

Заповнюючи вже за більшовиків одну з анкет, Павло Платонович Потоцький охарактеризував свій шлях бойового генерала: “С 1874 г. до Февральской революции занимал строевые должности от нижнего чина до генерала от артиллерии включительно (и командира корпуса). Участвовал в трех войнах: турецкой 1877–78 гг., японской – 1904–05 гг. и мировой 1914–17 гг. – в передовых войсках. Участвовал в многочисленных сражениях”²⁰. Під час російсько-турецької війни він відзначився при бомбардуванні редути Шандорник, за що одержав першу бойову нагороду – орден Анни 4 ст. з написом “За храбрость”²¹. У чині генерал-майора як командир 25 артилерійської бригади взяв участь у російсько-японській війні. Одержав ордени Анни 2 ст. з мечами та Володимира 3 ст. з мечами. До старості пишався “незносимим” кітелем, який уміли виробляти тільки на Далекому Сході: “[...] матерія, на споді червонувата, прекрасно оберігає від соняшних променів”, – пояснював він Семененкові²². Але до історії України він увійшов як видатний меценат. Його ім’я опинилося поруч славних імен Василя Тарновського, Богдана й Варвари Ханенків, Василя Щавинського, Терещенків, Харитоненка, Скаржинської та ін. Їхні приватні колекції лягли в основу великих музеїв. У дореволюційних словниках колекціонерів і бібліофілів ледве не в одного Павла Платоновича зазначено його спеціальність – україніка²³.

Українська історична наука ще не вивчила як слід питання про стару панську побутову культуру XVIII–XIX ст.²⁴ Історія панських садиб у нас занедбана, хоч тут перед революцією було вже дещо зроблено. Крім нарисів, що з’явилися у журналі “Столиця и усадьба”, 1917

¹⁴ Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – С. 236–237; Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути, 1917–1922 рр. – Полтава, 1995. – С. 257.

¹⁵ Павловский И.Ф. Полтавцы. – С. 236–237.

¹⁶ Маер Татьяна Гарольдовна. Дневник Владимира Платоновича Потоцкого из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 2. – 2001. – С. 389–399.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 139. – Арк. 8.

¹⁸ Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – Ніжин, 2002. – С. 235.

¹⁹ Там само. – С. 236.

²⁰ Національний музей історії України. – Ф. 6. – Оп. 2. – № 3. – Арк. 2.

²¹ Климова Е. Музей Украины. – С. 16.

²² Семененко Александр Платонович (27 серпня 1898, Єлисаветград – 1 червня 1978, США). Харків, Харків... – 2-е вид. – Б.м.: Сучасність, 1977. – С. 141.

²³ Параделов М.Я. Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий, лубков и прочих произведений печати. – Москва, [1904]. – С. 93–94; Шуманский Е.А. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. – Одесса: А. Шульце, 1905. – С. 91; Иваск Удо Георгиевич (1878–1922). Частные библиотеки в России / Прилож. к “Русскому библиофилу” 1911 года. – СПб., 1912. – С. 31.

²⁴ Пор.: Білокінь С. Про національну аристократію України // Розбудова держави. –1992. – Червень. – Ч. 1. – С. 55–60; його ж. Доля української національної аристократії // Генеза. – Кн. 1 (4). – К., 1996. – С. 132–148.

року вийшла цінна праця Георгія Лукомського “Старинные усадьбы Харьковской губернии” (Пг., 1917). Тут вміщено опис пам’яток Ахтирського, Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Сумського й Харківського повітів. Не врахувавши того, що це тільки перша частина тому, Василь Дубровський²⁵ спробував зробити певні узагальнення. Він відзначав, що Лукомський “більш-менш детально описав 47 садиб, що, мабуть, були видатніші з боку мистецького. Коли за норму для губернії видатніших пам’яток садибної культури взяти згадану публікацію Лукомського, то для всієї України кількість таких садиб художнього й історичного значіння буде не менша 900. Що з них залишилося? За реєстраційними відомостями, дуже небагацько”²⁶.

Восени 1905 року селяни Росії спалили до 2 тисяч поміщицьких садиб²⁷. 1917 року розпочалась уже справжня вакханалія погромів. У Городищі Стародубського повіту загинув маєток В.О. Ханенка з великим фамільним архівом, у Борщові того самого повіту знищена садиба А.О. Гамалії²⁸, в Очкині Новгород-Сіверського повіту і в самому Новгороді-Сіверському – будинки Є.О. Судієнка²⁹ з надзвичайно коштовною збіркою старовини,

²⁵ **Дубровський** Василь Васильович (19 травня 1897, Чернігів – 23 квітня 1966, Річмонд, Вірджінія, США) – історик України, зокрема укр. селянства XVIII–XIX ст., тюрколог. Науковий співробітник Науково-дослідчої катедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1925–1933) та Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС, 1925–1930). Проф. Харківського ІНО. Заарештований у листопаді 1933. У червні наступного року опинивсь у таборі на БАМі, де пробув до 1938, про що написав спогади (2-й Відділ БАМЛАГ’у ГПУ–НКВД. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. – 81 с.). З відступом советів – професор Харківського університету, голова харківської “Просвіти”. 1943 виїхав до Німеччини, 1956 – до США. На еміграції працював над спогадами: “Інститут” академіка Степана Рудницького // Календар-альманах на 1959 рік. – Буенос-Айрес: Відродження, б.р. – С. 100–104; Як товариш Кружлілн плянував кадри: Сторінка з спогадів: [Про заступника завідувача Укрнауки на поч. першої п’ятирічки] // Календар-альманах на 1959 рік. – Буенос-Айрес: Відродження, б.р. – С. 105–109; Акад. Дмитро Іванович Багалій: Сторінка з спогадів // Календар-альманах на 1960 рік. – Буенос-Айрес: Відродження, б.р. – С. 28–50. Тв.: Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні (Укр. музей. – Зб. І. – К., 1927. – С. 13–26), Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій пол. XIX ст. (Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1, 3–4 і окремо), Селянські рухи на Україні після 1861 р.: Чернігівська губ., 1861–1866 (1928), Пропаші справи з архіву Генерального Військового Суду (Зб. наук.-досл. катедри іст. укр. культури. – Т. X. – 1930), Життя й діла Феодосія Углицького (2-е вид. – Харків, 1930). Див.: Биковський Левко Устимович (1895–1992). Василь Дубровський // Укр. історик. – Ч. 9–10. – 1966. – С. 92–97; Бульбенко Федір Павлович (1896–1981). Проф. Василь Васильович Дубровський // Наша Батьківщина. – Нью-Йорк, 1966. – 15 липня. – № 133–134. – С. 7; Бульбенко Федір. Професор Василь В. Дубровський // Свобода. – 1966. – 18 травня. – Ч. 91. – С. 2; 19 травня. – Ч. 92. – С. 2, 4; Короткий життєпис проф. Василя Васильовича Дубровського // Церква й життя. – 1966. – Липень–серпень. – Ч. 4/55. – С. 26–27; Коваль Оксана, Матяш Ірина. Дубровський В.В. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 126–129; Герасимова Г. Дубровський В.В. // Українські історики XX століття: Біобібліогр. довідник. – Вип. 2. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 152–155.

²⁶ Дубровський В. Поточні справи охорони пам’яток культури на Україні // Наука на Україні: Бюлетень Укрнауки. – 1927. – № 2–4. – С. 350.

²⁷ Ленин В.И. Доклад о революции 1905 года // Ленин В.И. ПСС. – Т. 30. – Москва, 1962. – С. 322.

²⁸ Борщов – маєток Аполлона Олександровича Гамалії, члена III Державної думи від Чернігівської губернії. Тут він народився 18 листопада 1867 (Модзалевский Вадим Львович (1882–1920). Малороссийский родословник. – Т. I. – К., 1908. – С. 263). За кілька місяців А.О. Гамалія подарував до Київського художньо-промислового і наукового музею “оригінального, дуже гарного портрета [свого предка – С.Б.] значкового товариша Василя Григоровича Гамалії” – більше ніж поясний, розміром 123 x 85 см (Наше минуле. – К., 1918. – Листопад – грудень. – Ч. 3. – С. 148). В.Г. Гамалія жив у другій пол. XVIII ст. (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. I. – С. 248).

²⁹ **Судієнко** Євген Олександрович (25 травня 1870, Новгород-Сіверський – ?) – держ. діяч, Новгород-Сіверський повітовий предводитель дворянства (1907), камер-юнкер двору (1909), член Державної думи (1913). Дружина Марія Ксаверіївна Фосс (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – К., 1914. – С. 801). Рідний онук збирача, видавця й історика Михайла Йосиповича Судієнка (бл. 1803 – 1874; див.: Дорошенко Дм. Огляд української історіографії. – С. 219) – цим, певно, в першу чергу, й пояснюється наявність у нього “надзвичайно коштовної збірки”. Зі збірки Судієнка деякі картини потрапили згодом до Новгород-Сіверського музею, заснованого 1920, – твори С.Л. Vogel’a, К. Маратто та ін. (Гапеев Степан Антонович (1890–1950). Новгород-Сіверський музей, організований 1920 р. // Український музей. – Зб. 1. – К., 1927. – С. 256). Гапеев помер у місцях ув’язнення (Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: Історія, дослідники, меценати. – К.: Стілоос, 2002. – С. 134–135).

бібліотекою та архівом, у Сваркові Глухівського повіту – садиба М.П. Марковича³⁰, в Іванівці Хорольського повіту – Милорадовичів³¹, у Понурівці Стародубського повіту – Йосифа Михайловича Миклашевського³². Це інформація лише з двох чисел “Нашого минулого”, та й то тільки частина. Кінця-краю не видно цьому страшному мартирологу – становище національної аристократії було безнадійне. Але кращі її представники не переносили гіркоти на темних людей, які не відали, куди їх водили і що вони чинили. А дехто, дивлячись уперед, навіть своє майно забезпечив. Так, О.О. Бакуринський подарував Музеєві В.В. Тарновського “свій надзвичайно цінний родинний архів, що раніше переховувався в с. Церковищі Городнянського повіту, а також перевіз звідти до музею коштовну бібліотеку кінця XVIII – початку XIX вв., яка належала його предкам і майже вся оправлена в чудові оправки”³³.

Уже за часів Центральної Ради, себто з перших місяців формального існування незалежної України Павло Потоцький наважився безоглядно зв’язатися з українськими державними структурами. Більше того, на самісінькому початку визвольних змагань, коли в Петрограді утворилось українське консульство і це стало можливе, П. Потоцький прийняв українське громадянство³⁴.

Зберігся документ: “До Генерального Комісара по справам України в Петрограді.

Прошу видати мені посвідчення, що я належу до Українського громадянства і зареєстрован... в книгах Українського Комісаріата в Петрограді

1. Прізвище *Потоцкій*
2. Ймення *Павель*
3. По-батькові *Платоновичъ*
4. Рік народження *1857 г. 12 Дек.*
5. Віра *Православна*
6. Зайняття *Генераль от Артиллеріи въ резерв(е) чиновъ 460–37.*
7. Мешкання *Франц[узская] наб[ережная], 2, кв. 9*

³⁰ **Маркович** Михайло Парменович – власник Сваркова. Марія Парменівна Маркович – дружина громадського діяча, колекціонера й історика Петра Яковича Дорошенка, розстріляного в Одесі 1919. Його прадід Андрій Михайлович – рідний брат Олександра Михайловича Марковича (1790–1865), українського історика (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 402, 415).

³¹ Іванівка належала дітям київського віце-губернатора (1878), подільського губернатора (1879–1882), таємного радника Леоніда Олександровича Милорадовича (1841–1908), рідного брата історика Григорія Олександровича Милорадовича (1839–1905), якому належав Любеч (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 539–540).

³² **Миклашевський** Йосиф Михайлович – правнук малоросійського цивільного губернатора (1797–1800) Михайла Павловича Миклашевського (1756/57–1847; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 490–491, 511). Див.: Наше минуле. – К., 1918. – Вересень–жовтень. – Ч. 2. – С. 213–214; Листопад–грудень. – Ч. 3. – С. 154–155. В архіві Д. Яворницького збереглося чимало листів Миклашевських: 2 листи Марії (1890–1895), 1 лист Ольги Миколаївни (1902), 34 листи Андрія Михайловича (1884–1894), 4 листи І.С. (1889–1892), 1 лист К. (1902), 6 листів Михайла Андрійовича (1896–1908), три листи Михайла Ілліча (Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Каталог музейної колекції. – 2-е вид. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 81–82). До речі, зіставлення чітких відомостей наводить на гадку, що нотатки в “Нашому минулому” належать постійному автору журналу В.Л. Модзалевському. Уважний перегляд журнальної хроніки підказує думку, що й деякі інші не підписані статті теж вийшли з-під його пера. Наведена вище низка довідок знайомить нас із середовищем, нині зовсім невідомим. Ми не знаємо тепер ні листування, що накопичувалось в їхніх маетках протягом десятиріч і віків, ні щоденників чи спогадів, які не могли не існувати. Більшовицька революція знищила все майже дощенту. Документальне підтвердження цього знаходимо у вид.: Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004.

³³ Музей В.В. Тарновського в Чернігові // Наше минуле. – К., 1918. – Вересень–жовтень. – Ч. 2. – С. 204. Правдоподібно, йдеться про Олексія Олександровича Бакуринського (нар. 1869), вихованця Петровсько-Розумовської академії, члена Чернігівської губернської земської управи. Як пригадуємо, узяв участь у петербурзькій виставці 1912. Був одружений з Ольгою Романівною Тризною (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 39).

³⁴ Кот Сергій Іванович (нар. 1958), Нестуля Олексій Олексійович. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення, 1917–1918. – К.: Соборна Україна, 1996. – С. 273.

8. Кількість членів родини *Сестра и небога*.

9. Дотеперішній документ *Удостов(е)реніє Петрогр. Коменданта № 2415 отъ 19 апр. 1917 г.*

[Іншим почерком:] *Полтавської губ. Кобеляцького у(е)зда им(е)ніє Просяниковка Петроград 4 Дек. 1917 р.*

Власноручний підпис *Павел Потоцкій*

Посвідчення № 183 одержав

Підпис *Потоцкій*³⁵.

Разом з Павлом Платоновичем посвідчення про громадянство одержали:

3. Кабачков Іван Максимович. Нар. 1874. Чиновник Державного контролю. Економіст і правник. Рятуючись від більшовиків, 1920 року емігрував до Праги.

44. Могилянський Микола Михайлович. Нар. 1871. Директор Етнографічного музею. Масон. Виїхав до Парижа, помер 1933 у Празі³⁶.

45. Тарновський Василь Васильович. Нар. 1872. Поміщик.

46. Славинський Максим Антонович. Нар. 1868. Літератор. Насправді – громадсько-політичний діяч, публіцист і поет. Емігрував до Праги. Арештований СМЕРШем, помер у Київській тюрмі.

56. Корнилович Михайло Іванович. Нар. 1870 на Волині. “Состоящий при МВД”. Український історик. Арештований 3 серпня 1938. 18 березня 1957 жив у м. Георгіївську Ставропольського краю³⁷.

72. Вовк (Волков) Федір Кіндратович. Нар. 1847. Антрополог. Помер 1918, вертаючись в Україну.

159. Немирович-Данченко Василь Іванович. Нар. 1844. Письменник. Масон. Виїхав з Петрограда до Берліна. Не повернувся. Помер 1936 у Празі³⁸.

1924 року П. Потоцький заповнив анкету, що складалася з багатьох питань. Про майновий стан він відповів: “Было имение в Полтав[ской] губ. Кобелякск[ого] уезда, д[еревня] Просяниковка³⁹ – поступило в народное достояние в полном порядке. Был капитал в Госуд[арственном] банке⁴⁰ – своевременно показан и поступил в народное достояние. Были ценные вещи в Петроград[ской] ссудной казне – своевременно это указано. Дом в Ленинграде, принадлежавший детям первой жены, перешел в народное достояние. В настоящее вр[емя] ни я, ни моя семья недвижимого имущества ни капиталов не имеет”⁴¹. Справді, старе дворянство залишило “в повному порядку” колосальну культурно-історичну спадщину – пам’ятки матеріальної й духовної культури, літературу, малярство, музику. Нещасні люди під керівництвом швондерів розпорядились цією спадщиною щонайгірше.

1926 року П. Потоцький підписав угоду:

“Договор.

г. Ленинград. “28” апреля 1926 года Народный Комиссариат Просвещения Украинской Советской Социалистической Республики в лице Михаила Львовича Астермана⁴², с одной

³⁵ ЦДАВОВ України. – Ф. 2241. – Оп. 1. – № 14. – Арк. 185.

³⁶ Серков А.И. Русское масонство, 1731–2000: Энци. словарь. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 554–555.

³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 32955 ФП / кор. 272. – Арк. 7, 10, 68.

³⁸ Серков А.И. Русское масонство. – С. 585.

³⁹ Закреслено: передано.

⁴⁰ Закреслено: показан.

⁴¹ Національний музей історії України. – Ф. 6. – Оп. 2. – № 3. – Арк. 1.

⁴² **Астерман** Михаїл Львович (13 травня 1888, Катеринослав – ?) – завідуючий видавництвом “Шлях освіти” при Наркомосі. Наприкінці 1922 разом з Г. Гриньком відбув півторамісячну поїздку до Німеччини, Чехословаччини й Австрії. Як “захопленого прихильника новозбудованої (переважно на папері) більшовицької школи” його різко критикувала Софія Русова (Васькович Г. Шкільництво в Україні, 1905–1920. – К., 1996. – С. 153–158, 160, 171, 248–250; Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. – К.: Обереги, 1997. – С. 67). Переїхав до Москви. Дійсний член Ін-ту

стороны, и гражданин Павел Платонович Потоцкий, с другой стороны, заключили настоящий договор о нижеследующем:

1) П.П. Потоцкий передает в качестве дара в полную собственность и распоряжение Украинского Правительства, в лице его Народного Комиссариата Просвещения, собственно ему, Потоцкому, принадлежащее научно-художественное собрание предметов, находящееся в квартире его № 8, дома № 8 по Екатерингофскому пр. в Ленинграде, и состоящее:

а) *из библиотеки*, в количестве около тринадцати тысяч томов, по вопросам изучения Украины, военной истории, библиографии, искусства и т.д.; б) *из коллекции графики* – гравюры, литографии, фотографии, картины, рисунки, репродукции и т.п.; в) *из художественной мебели, фарфора и хрустала.*

2) Независимо от указанных в п. 1-м предметов гр. Потоцкий передает Правительству У.С.С.Р. также все принадлежащие ему, Потоцкому, права на собрание оружия, хранящегося в “Русском Музее”, и на драгоценные вещи, хранящиеся в Москве в “Гохране”.

Примечание: Для приемки предметов, передаваемых гр. Потоцким Украинскому Правительству (п. 1 и 2) учреждается Комиссия в составе самого гр. Потоцкого, уполномоченного Наркомпроса У.С.С.Р. и специалиста по научно-музейному делу. Комиссия эта производит приемку с составлением надлежащих описей и каталогов к принимаемым предметам, руководствуясь обзором-перечнем, присланным гр. Потоцким Наркомпросу Украины в его письме от 15 октября 1925 года, и заявлении на имя Всеукраинской Академии Наук от 4-го Мая 1925 г.

3) Указанное в п.п. 1 и 2 имущество должно находиться в непосредственном ведении Всеукраинской Академии Наук и никакие из них выемки без личного согласия гр. Потоцкого производиться не могут.

4) В городе по месту нахождения Всеукраинской Академии Наук Наркомпрос У.С.С.Р. предоставляет для означенного выше научно-художественного собрания (п.п. 1 и 2 договора) соответствующее помещение, охрану и т.д., причем помещение должно быть вполне приспособлено для хранения этого имущества и быть доступным для осмотра и научного их использования. Вместе с тем Наркомпрос предоставляет гр. Потоцкому и его семье вблизи помещения, где будет находиться библиотека и коллекция, отдельную, пригодную для жилья квартиру из 4-х комнат и кухни, с отоплением, освещением, водопроводом и т.п., бесплатно.

5) Для обеспечения сохранности и надлежащего научного использования и изучения передаваемого научно-художественного собрания (п.п. 1 и 2 договора) гр. Потоцкий назначается пожизненно их ученым хранителем с ежемесячным от Наркомпроса пожизненным содержанием, выплачиваемым с момента подписания сего договора, в размере полной ставки штатного профессора вуз⁴³, а если эта ставка будет менее 180 рублей в месяц, – содержание гр. Потоцкому выплачивается в размере сто восемьдесят рублей.

6) Наркомпрос оплачивает все расходы по содержанию помещения библиотеки и коллекций гр. Потоцкого в Ленинграде с момента подписания договора до фактического вывоза на Украину, а также оплачивает задолженность гр. Потоцкого за указанное помещение в сумме не свыше 750 (семисот пятидесяти) рублей и выдает гр. Потоцкому на ликвидацию его личных дел в Ленинграде единовременную субсидию.

7) Все работы и расходы по упаковке и перевозке на Украину как передаваемого

наукової педагогіки при II Московському ун-ті (Наука и научные работники СССР. – Ч. IV: Научные работники Москвы. – Л., 1930. – С. 13).

⁴³ Згідно зі штатним списком Всеукраїнського музейного містечка на початок 1933, який у зв'язку з арештом П. Курінного 15 квітня підписав Я. Скрипка, П. Потоцький одержував тоді 300 крб. на місяць (Гришин А. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Іст. довідка // Лаврський альманах. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 52).

гр. Потоцким Украинскому Правительству (п.п. 1 и 2 договора), так и предметов квартирной обстановки и домашнего обзаведения гр. Потоцкого, выполнение необходимых формальностей по вывозу этого имущества на Украину, а также расходы по переезду (стоимость железнодорожных билетов) в г. Киев гр. Потоцкого и его семьи (всего 4 человека), Наркомпрос У.С.С.Р. принимает на себя, равно Наркомпрос принимает на себя также всю работу и расходы по устройству передаваемого гр. Потоцким Украинскому Правительству имущества в предоставляемом для того помещении.

8) По смерти гр. Потоцкого Наркомпрос обязуется выплачивать его жене Елизавете Денисовне Потоцкой и внуку Павлу Павловичу Потоцкому каждому по 50 % зарплаты П.П. Потоцкого (п. 5), причем жене пожизненно, а внуку до достижения им гражданского совершеннолетия.

9) Договор этот вступает в силу по утверждению его Советом Народных Комиссаров У.С.С.Р.

10) Подлинный договор хранится в Наркомпросе У.С.С.Р., а копия его – у гр. Потоцкого.

По уполномочию Народного Комиссариата Просвещения Украинской Советской Социалистической Республики (удостоверение от 21/IV-1926 года № 716).

М. Астерман и Павел Платонович Потоцкий⁴⁴.

Справа перевезення музею Потоцького до Києва широко висвітлювалась у пресі. Розповідалось, що коштовна колекція, яку зібрав Потоцький, відбиває побут і культуру України XVII–XVIII ст. **Фактично відправлено з Ленінграда сім вагонів музейного майна загальною вагою 38 тонн**⁴⁵. З київського вокзалу до Лаври Потоцький замовляв 30–40 підвод з брезентом⁴⁶.

Старовинні ювелірні вироби вилучили у Потоцького ще в Петрограді. Вони перекочували до Москви, у “Гохран” (Москва, Тверська, Настасьїнський провулок, 3⁴⁷), заснований 3 лютого 1920 року за постановою Раднаркому⁴⁸. Власник перелічував: “Здесь музейное серебро: старинные редкие кубки, кружки, стопы, миски, стаканы, чарки, ковш (Петра и Иоанна), ложки, тарелки, блюда и др. Монеты и медали, военные жетоны. Столовое и чайное серебро. Подарки, поднесенные мне за мои научные работы”⁴⁹. У збірці вирізнялися дорогоцінні речі української старовини – 90 срібних тарілок з гербами, старовинні келихи, золоті кишенькові годинники тощо⁵⁰. Загальна вага цих коштовностей становила 20 пудів. 1925 року збирач оцінював їх у 40000 крб.⁵¹ Нічого з цих речей він, природно, більше не побачив, хоча й ніколи не забував називати в реєстрах своєї власності.

Відомий петроградський-ленінградський книгар Ф.Г. Шилов близько й добре знав Павла Платоновича з перших кроків своєї діяльності. Ось його розповідь: “В 1891–1893 годах в Петербурге появился собиратель, военный в чине капитана, некто П.П. Потоцкий. Он усерднейше собирал литографии и гравюры, особенно на военные сюжеты, а также виды Петербурга и Украины. Это был еще совсем молодой, очень красивый человек, средства у

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 8. – Арк. 1–2. Пор.: Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. – К., 1992. – С. 266–267.

⁴⁵ Національний художній музей України. Науковий архів. – Оп. 1. – № 56. – Арк. 5–5зв.

⁴⁶ Там само. – Арк. 32.

⁴⁷ ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6/V. – № 7766. – Арк. 56; Жуков Ю.Н. Операция Эрмитаж: Опыт ист.-архивн. расследования. – М.: Москвитянин, 1993. – С. 10.

⁴⁸ Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры. – М.: Соратник, 1994. – С. 114.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. – Арк. 4зв.

⁵⁰ Стеллецький Гнат Якович (3 лютого 1878, с. Григорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії – 11 листопада 1949). Українська збірка П. Потоцького // Червоний шлях. – 1927. – № 3 (48). – С. 180; Климова Е. Музей Украины. – С. 20.

⁵¹ НБУ ім. В.І. Вернадського. ІР. – І, 26343. – Арк. 11.

него, видимо, були, и он собрал своего рода музей. Особенно хорошо было подобрано все, что касалось не только любимой, но попросту обожаемой им Украины. Он собирал также фарфоровые чашки с военными и украинскими сюжетами, виды Петербурга в гравюре, фарфоре и живописи”⁵².

Охоче показував Потоцький погруддя негра з чорного мармуру⁵³, мармур з італійською мозаїкою. Сильне враження справляв великий саксонський сервіз на кілька десятків осіб, де на кожному предметі припадало до 50 предметів посуду (!)⁵⁴.

Гравюри й картини починалися від XVI ст.⁵⁵. Окрасою Музею України були портрети гетьманів. До них прилучався портрет генерала Єрмолова, якого відома громадська діячка й меценатка Єлизавета Іванівна Милорадович (уроджена Скоропадська, рідна тітка пізнішого гетьмана; 1832–1890) припрошувала взяти булаву на випадок революції⁵⁶. Вважалося, вона очолювала таємне товариство, метою якого була реставрація гетьманського правління в Україні. З цього приводу провадилося окреме слідство. Вони, видно, листувалися. Єрмолов написав їй на своєму портреті: “Желание иметь портрет старика 78 лет, незнакомого, был бы только каприз женщины, – но прелестной и милой – есть могущественная власть, повелевающая к повиновению. Ермолов”⁵⁷.

У залі верхнього поверху експонувалося п’ять олійних портретів Стороженків. Не може не інтригувати вказівка Н. Полонської-Василенко, що сам П. Потоцький належав до роду Стороженків. Не виключено, що це – деформований слід їхньої розмови у зв’язку з цими портретами⁵⁸. Насправді, як занотував Модзалевський, один з Потоцьких був одружений з Ганною Григорівною Стороженко (нар. бл. 1791), яка 1811 року мала 4 чоловічої статі душі⁵⁹.

Про один із своїх експонатів П. Потоцький 1924 року прочитав спеціальну доповідь у Товаристві прихильників української історії, письменства та мови: “Історична вага альбому літографій з пам’яток української старовини художника Сластьона”⁶⁰. У списку “Книги особо ценные и редкие” знаходимо запис: “Альбом Украинской старины, изданный в СПб. в литогр[афии] Рашкова, но не вышедший в свет. Рисунки худ[ожника] Сластиона. Это

⁵² Шилов Федор Григорьевич (1879–1962). Записки старого книжника / Ред. и предисловие В. Лидина. – Москва: Искусство, 1959. – С. 19. Походив із селян Ярославської губернії. З 1933 працював в експертному відділі антикварної книгарні А/О “Международная книга”, для якої відбирав літературу у Книжковому фондї, згодом скуповував старі книжки для Укркниготоргу. Після 1934 як агент Літературного музею розшукав і передав музеєві рукописи й листи Тургенєва, Лєскова, Льва Толстого, Мазєпи, Кочубєя та ін. (Башурова О.А. Шилов Ф.Г. // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биограф. словарь. – Т. 3. – СПб., 2003. – С. 623–626). Зрозуміла річ, давні стосунки Шилова з Потоцьким продовжувались і після 1917.

⁵³ Культура й мистецтво: Збірка Потоцького // Пролетарська правда. – 1927. – 3 липня. – № 148 (1761). – С. 5.

⁵⁴ Сіманцев Борис Андрійович. Музейна збірка Потоцького // Культура і побут. – 1927. – 20 серпня. – № 31. – С. 4. Підп.: Б. Сім. (Див.: Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів, XVI–XX ст. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 347, 530); Колекція Потоцького перевезена в Київ // Веч. Київ. – 1927. – 10 серпня. – № 75. – С. 3.

⁵⁵ Колекція Української старины, собрана Потоцьким, перевезена в Київ // Веч. Київ. – 1927. – 1 лютого. – № 106. – С. 3.

⁵⁶ Набуття колекції П. Потоцького Укрнаукою // Вісти ВУЦВК. – 1926. – 1 липня. – № 147 (1735). – С. 4. Підп.: М.Я. – С. 4. Див.: К[ониський] О[лександр Якович]. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – Т. IV. – К., 1914. – С. 675; Дорошенко Д. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1925. – С. 284–288; Гніп Михайло Оксентійович (1900–?). Громадський рух 1860 рр. на Україні. – Кн. I: Полтавська громада. – Харків: ДВУ, 1930. – С. 44–49; Золоті імена України: Народжені Україною: Меморіальний альманах. – Т. II: Л–Я. – К., 2002. – С. 166–167; Саприкіна Л.І. До проблеми створення довідника “Полтавський некрополь” // Інститут української археографії. Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 9. – К., 2002. – С. 411–412.

⁵⁷ Гніп М. Громадський рух. – С. 49.

⁵⁸ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. – Ч. II. – Мюнхен, 1958. – С. 25.

⁵⁹ Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – Т. IV. – К., 1914. – С. 782.

⁶⁰ Національний музей історії України. – Ф. 6. – Оп. 2. – № 5. – Арк. 1зв.

единст[енный] полный экз[емпляр], по заявлению Рашкова”⁶¹. Упродовж двадцяти років графік, архітектор і фольклорист Опанас Сластьон збирав матеріали з історії матеріальної культури й етнографії, щоб видати окремий альбом. Про цей задум він не раз говорив у листах до Порфирія Мартиновича, запрошуючи до роботи своїх товаришів з Петербурзької академії Костянтина Крижицького та Миколу Глобу. Узимку 1888/89 років він сподівався випустити перший випуск збірника “Южно-русская старина”, присвячений портрету. За ним мали йти наступні випуски – архітектура, начиння, зброя та одяг. Але робота затяглася, плани змінились. О. Сластьон об’їздив Полтавщину, Чернігівщину, Харківщину й Поділля, побував у Києві й на Запоріжжі, де робив численні рисунки, замальовки, користувався збірками рідкісних видань, опанував літографію, щоб самому робити відбитки. Було видруковано 480 примірників альбому, але наклад загинув навесні 1895 року під час повені. Довгий час вважалося, що зберігся єдиний авторський примірник, який 1930 року мистець подарував Українській картинній галереї в Харкові. На жаль, він теж розпорошився. Дослідникові мистецької спадщини Сластьона Віталієві Ханкові пощастило розшукати у різних сховищах лише 16 аркушів цього ледве не унікального примірника. На автолітографіях зображені Покровська церква в Ромнах, Троїцький собор у Новомосковську, Полуботкова кам’яниця та Троїцька церква у Любечі, Лизогубова кам’яниця в Чернігові, Київські академія та ратуша, зразки вбрання⁶². Правдоподібно, Потоцькому пощастило роздобути другий примірник цього альбому, доповідь про який він і зробив у лєнінградському товаристві.

В чому особлива вага книгозбірні Потоцького, вишуканий добір якої досі не втратив своєї актуальності? Літописи Самійла Величка, Грабянки й Самовидця – пам’ятки Гетьманщини XVII–XVIII ст., а по суті кажучи її руїни, у пізнішій історіографії не мають безпосереднього продовження. Курси української історіографії будуються у нас таким чином, що початки історії як науки залюбки виводять з петербурзьких видань XVIII ст., себто з системи нової, російської державності. Українознавчий репертуар П. Потоцького впроваджує нас у загальноєвропейський контекст. Тут є багато Петербурга, але тут і Єна, Ляйпціг, Варшава, Франкфурт-на-Майні, Нюрнберг.

Як впливає з опису, що належить самому збирачеві, ядром збірки Музею України були книжки, що репрезентували широке коло давнього українознавства⁶³ – праці Палласа⁶⁴ й Енгеля, Георгі та Зуєва⁶⁵, Сумарокова⁶⁶ й Рехберга, Гейслера та Гуна, Бекетова

⁶¹ Національний художній музей України. Науковий архів. – Оп. 1. – № 56, 74.

⁶² Ханко Віталій Миколайович (нар. 1937). О.Г. Сластьон і декоративне мистецтво та архітектура // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6 (184). – С. 39–40.

⁶³ Пор.: Кордт Веніамін Олександрович (1860–1934). Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. – К., 1926. – [2], 208 с.; Січинський Володимир Євтимович (1894–1962). Чужинці про Україну. – 2-е вид. випр. і доп. – Прага: Культ.-наук. вид-во УНО, 1942. – 243 с.; История исторической науки в СССР: Дооктябрьский период: Библиография. – Москва: Наука, 1965. – 703 с.; Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої пол. XVIII ст. – Львів, 1995. – 141 с.; Жарких Микола Іванович (нар. 1956). Бібліографія Старої України, 1240–1800 рр. – Зошит 1. – К., 1998. – 240 с.

⁶⁴ Паллас Петр Симон (22 вересня 1741, Берлін – 8 вересня 1811, там само). Краткое физическое и топографическое описание Таврической области, соч. на фр. яз. [...] и пер. Иваном Рижским. – СПб., 1795. – [4], 72 с.; його ж. Путешествие по Крыму акад. Палласа в 1793 и 1794 годах / Пер. Федор Томанский // ЗООИД. – Т. 12. – С. 62–208; його ж. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань / Пер. с нем. М. Савич // ЗООИД. – Т. 13. – 1883. – С. 34–107 (окр.: Одесса, 1883. – 73 с.). Дж.: Кеппен Федор Петрович. Ученые труды П.С. Палласа // ЖМНП. – 1895. – Апрель (окр.: СПб., 1895. – 54 с.); Маракуев Владимир Николаевич. Петр Симон Паллас, его жизнь и ученые труды и путешествия. – Москва, 1877. – X, 62 с.; Маркевич Арсений Иванович (1855–1942). Академик П.С. Паллас: Его жизнь, пребывание в Крыму и ученые труды // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 47 (окр.: Симферополь, 1912. – [1], 76 с.); Лигнау Николай Георгиевич. Паллас как зоолог // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Т. 40 (окр.: Одесса, 1914. – 16 с.); Люткевич Эразм Францевич. Памяти Петра Симона Палласа // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Т. 40 (окр.: Одесса, 1914. – 17 с.).

⁶⁵ Зуев Василий Федорович (1754–1794). Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах. – СПб.: при Имп. Акад. наук, 1787. – 273 с.: илл. – Див.: Січинський В. Чужинці про Україну. – С. 164–165.

⁶⁶ Сумароков Павел Иванович (1760–1846). Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С ист. и

й Бантиша-Каменського, Рігельмана й Вісковатова, Свіньїна й Пассека, Закревського й Тімма, Скальковського й Жемчужникова, Ровинського та Грушевського, інших вчених, письменників та митців⁶⁷. “Твори цих авторів, – відзначив Г. Стеллецький, – часто-густо оздоблені малюнками з українського побуту, історичних місцевостей, пам’яток архітектури, археології тощо”⁶⁸.

З особливим сентиментом збирав генерал Потоцький все, що торкалося Шевченка. У журнальній хроніці, що оповідала про придбання збірки Потоцького, мені трапилася звістка: “Між книжками є бібліотека Шевченка [...]”⁶⁹. На жаль, це було велике перебільшення, але окремі видання, які тримав у руках Шевченко, збирачеві таки пощастило розшукати й набути. Тож точніше було б висловитися, як сказав сам Потоцький Стеллецькому, що це були “рештки книгозбірки Т. Шевченка”⁷⁰ – три книжки. По суті – це навіть і не перебільшення, адже йшлося хоч і про невеличкий, але все-таки комплекс Шевченкових книжок. Інші комплекси відтоді не впливали.

У списку Потоцького “Книги особо ценные и редкие” першими номерами йде, ясна річ, Шевченкіана:

“1. Шевченко. Гайдамаки. СПб. [1]841. 12°. С автографом Н.А. Маркевичу. 1”

Першодрук Шевченкових “Гайдамаків” (1841) з написом “N: Андреевичу Маркевичу Т:Шевченко”, що належав Потоцькому, виявлено в наші дні у Національному музеї Т. Шевченка⁷¹.

“2. Шевченко. Кобзарь. СПб. [1]860. 8°. С автограф[ом] Н.А. Белозерской⁷². С пустыми страницами, не пропущен[ными] цензурой⁷³. 1

3. Шевченко. Чигиринский Кобзарь и Гайдамаки. СПб. 1844 и 1841 в одном пер[еплете]. 12°.

4. Гайдамаки с облож[кой]. 1

5. Шевченко. Чигиринский Кобзарь. СПб. [1]844 с обл. 2

6. Лукашевич [Платон Якимович]. Малороссийския и червонорусския народныя думы и песни. СПб. [1]836. 8°. Экз[емпляр] из книг Шевченки. 1

7. Libelt K. Estetyka. Petersburg [1]854. 8°. Экз[емпляр] бывший у Шевченки во время его ссылки. 1.

8. Poezye Antoniego Sowy. Petersb[urg], 1858. 8°. С автографом Шевченка 1”.

Після поетової смерті фактор Кулішевої друкарні й етнограф Данило Каменецький склав реєстр книжок, що належали Шевченкові, де 110 записів включали понад 150 одиниць. Вартість бібліотеки 26 квітня 1861 року петербурзька громада сплатила родичам, а самі книжки 4 червня М. Лазаревський передав військовому інженерові-архітекторові Федорові

топогр. описаниями всех тех мест. – М.: универс. тип., 1800. – 238 с.; його ж. Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду. – СПб.: Имп. тип., 1803–1805. – Ч. 1. – [14], 226 с.: 21 л. илл.; Ч. 2. – [10], 244 с., [15] с.: 35 л. илл., карт.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6.

⁶⁸ Стеллецький Г. Українська збірка П. Потоцького. – С. 182.

⁶⁹ Цінний набуток для української науки // Червоний шлях. – 1926. – № 9 (42). – С. 246.

⁷⁰ Стеллецький Г. Українська збірка П. Потоцького. – С. 182.

⁷¹ Відоня Н. “Гайдамаки” знайшлися // Веч. Київ. – 1993. – 17 липня. – № 143 (14756). – С. 3.

⁷² Білозерська Надія Олександрівна (дівоче прізвище Ген; 29 березня 1838, садиба Софіївка Білозерського повіту Новгородської губернії. – 25 лютого 1912, СПб.) – історик літератури, перекладач, історик. Дружина (1856–1867) Василя Михайловича Білозерського (1825–1899). У 1868–1873 літературний секретар М. Костомарова. Автор історичних та історико-біографічних нарисів та монографії “В.Т. Нарезный” (СПб., 1896), нагородженої 2-ю Уваровською премією АН (Русские писатели, 1800–1917: Биограф. словарь. – Т. 1. – Москва, 1989. – С. 222; Пінчук Ю. Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об’єднаний випуск. – Ч. 2. – К., 2000. – С. 52–71).

⁷³ Про особливий примірник видання 1860 писала преса. Див.: В музее Потоцкого // Веч. Киев. – 1929. – 5 января. – № 4 (578). – С. 4.

Черненку⁷⁴, у помешканні якого петербурзька громада збиралась. Відколи громада розсіялась, а Черненко помер, сліди книгозбірні загубились. До речі, смерть Черненка збігається з датою Емського указу. Розпорошення українських сил як ще одна, неврахована досі мішень, по якій вдарив царський указ, очевидно, й призвело до загибелі Шевченкової книгозбірні.

Відомості про каталог Шевченкової бібліотеки вперше оприлюднив Павло Зайцев. У 1910-х роках цей список перебував у збірці завідуючого канцелярією Удільного округу в Нижньому Новгороді Сергія Васильовича Лазаревського. В ювілейній статті про Шевченка у змісті четвертого розділу Зайцев підкреслив: “Важная опись вещей и библиотеки Шевченка”. Відкладаючи цей матеріал для пізнішої публікації, дослідник відзначив: “Друзья поэта – художник Честаховский и братья Лазаревские, составили опись его вещей, картин и библиотеки. Эти описи представляют очень ценный материал, но для опубликования их понадобилось бы слишком много места. [...] Библиотека, составляющая лишь 110 №№, собранных в значительном большинстве после возвращения из ссылки, заключала в себе много подарков с автографами авторов-дарителей. Назовем из них П. Якушкина, С.Т. Аксакова, И.С. Тургенева, А.Ф. Писемского, Марка Вовчка, П. Кулиша, М. Максимовича. Имена эти лишней раз напомнят современным отрицателям положительных личных качеств и значения деятельности славного поэта, чьим уважением был окружен он при жизни. С ними вместе разделяет он и уважение потомства”⁷⁵. Міркування не втратило, на жаль, актуальності.

⁷⁴ Черненко Федір Іванович (1818–1876) – військовий інженер-архітектор. Шевченко познайомився з ним у 1840-х роках. У 1856–1861 роках вони зустрічались майже щонеділі на зібраннях Петербурзької української громади на помешканні Черненка (будинок Ник. Ханова на Спаській вул., потім – вул. К. Рилєєва, 26). Шевченко подарував йому офорт “Свята родина” з автографом вірша “Сон” (“На панщині пшеницю жала”) на звороті та присвятив йому поезію “Ой, по горі роман цвіте” (1859).

⁷⁵ Зайцев Павел Іванович. Новое о Шевченке: К столетию со дня рождения // Русский библиофил. – СПб., 1914. – № 1. – С. 27. Еміграційні умови, відірваність від джерел перешкодили Зайцеву зробити відповідну публікацію – ця честь випала літературознавцеві, що лишивсь в Україні: Айзеншток Ієремія Якович. Замітки й матеріали про Шевченка // Червоний шлях. – 1923. – № 8. – С. 236–240. Не маючи змоги назвати вченого-емігранта на ймення, але бажаючи вказати на його пріоритет, пізніший харківський дослідник-книгознавець І.Я. Каганов 1962 наважився дати посилання на згаданий у Зайцева список Шевченкових книжок у такому вигляді: “Одно из первых упоминаний об этом списке см. в журн. “Русский библиофил”, 1914, № 1, стр. 25” (Каганов І.Я. Шевченко и книга // Книга: Исследования и материалы. – Сб. VII. – Москва, 1962. – С. 265). Фахівцям цієї вказівки було досить. Втім, саме так чинили і деякі інші вчені, хто хотів вказати читачеві на ту справді коштовну статтю, наприклад, О. Білецький (див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 309, 310, 312, 313, 319, 320, 323, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 454).

Зайцев Павло Іванович (псевдоніми Лупа Гарбузов, Л. Грабузов, Лупа Грабузович, Слободський та ін.; 23 вересня 1886, Сумщина – 2 вересня 1965, Мюнхен) – громадський і культурний діяч, шевченкознавець. Закінчив Сумську гімназію (1904), юридичний факультет СПб. ун-ту (1909), курс історико-філологічного ф-ту (1913). Член укр. громади в Петрограді і ТУПу. Випустив 1-й вип. “Кобзаря” (СПб., 1914. – V, 162 с.). У березні 1917 обраний до Петроградської “Української Національної ради”. Комісар Тимчасового уряду в Косівському повіті (поч. травня – 11 липня 1917). З 8 квітня 1917 член ЦР від петроградської громади (тер. представництво). З 15 вересня 1917 очолював канцелярію генерального секретарства освіти, викладав в Укр. народному ун-ті. 1918 – директор департаменту загальних справ міністерства освіти Української Держави, 1919 – начальник культосвітнього відділу Армії УНР. Друкувався у “Книгарі” (Відродження. – 1918. – 19 травня. – № 42. – С. 5. – Шп. 4). У 1918–1919 – головний редактор журналу “Наше минуле” (П-о С. “Наше минуле” // Народна воля. – 1918. – 21 вересня. – № 16 (87). – С. 4. – Шп. 3–4), де вперше опублікував “Книги биття укр. народу” (Ч. 1. – 1918. – Липень–серпень. – С. 7–35). Надрукував листи Куліша до Надії Білозерської, “започаткувавши добу наукової публікації Кулішевого епістолярію, апогей якої припав на 1920-ті роки” (Куліш П. Листи. – Т. І. – К., 2005. – С. 332). Співробітник ВУАН, редактор “Записок Історично-філологічного відділу ВУАН”. 1920 – начальник культосвітнього відділу Армії УНР. У 1920–1921 головнуправляючий справами мистецтва і нац. культури, т.в.о. керуючого справами міністерства преси і пропаганди УНР. Виїхав до Варшави як секретар дипломатичної місії УНР. Працював в Укр. науковому ін-ті, викладав в ун-ті. Редактор (1934–1939) повного зібрання творів Т. Шевченка у Варшаві (вийшло 13 томів; 2-е вид., доп. – Чикаго: М. Денисюк, 1959–1963. – 14 т.). Від 1941 у Берліні, працівник наукових і освітніх установ, видавництв. З 1958 викладав в УВУ (Мюнхен). – Дж.: Про деякі рідкі[сні] видання // Наші дні. – 1943. – Ч. 1. – С. 12; 65 років життя і 40 років літературно-наукової праці проф. Павла І. Зайцева // Сучасна Україна. – 1951. – 30 вересня. – Ч. 20. – С. 12; Дорошенко В. Добре заслужений ювілей // Свобода. – 1956. – 8 лютого. – Ч. 24. – С. 3; Павло Зайцев // Укр. правосл. слово. – 1961. – Грудень. – С. 15; Полонська-Василенко Н. Проф. П.І. Зайцев // УВУ / Наукові записки. – Ч. 8. – Мюнхен, 1965–1966. – С. 225–228; Суровцова Н. Спогади (1996). – С. 51;

Час від часу впливали окремі книжки. До Музею Тарновського надійшов примірник “Кобзаря в переводе русских поэтов”, виданий 1860 року за редакцією Гербеля з написом: “Тарасу Григорьевичу Шевченко от почитателя его таланта и переводчика и издателя его сочинений Николая Гербеля”⁷⁶. 1956 року від лєнінградця М.А. Яковлева до бібліотеки Інституту літератури НАН України надійшло ще дві книжки з автографами поета на авантитулі – “Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов” (1846) та “Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке / Составил Самоил Величко. Т. 2” (К., 1851)⁷⁷. У пізніші роки в бібліотеці Ленінградського університету С. Рейсер виявив примірник брошури А. В-к-ва (А. Великанова) “Городищенский сахарный завод потомств. поч. граждан. К.М. Яхненка и Ф.С. Семиренка (sic)” з дарчим написом. Поет дістав її від Олексія Хропаля, зятя Федора Симиренка⁷⁸.

Окремо зупинюсь на трьох книжках збірки П. Потоцького, що походили з бібліотеки самого Шевченка:

21⁷⁹. Малороссийские и червонорусские народные думы и песни / Платон Лукашевич (СПб., 1836).

94. Libelt Karol (1807–1875). Estetica czyli umnictwo piękne. T. I. Pb., 1854⁸⁰.

96. [Żeligowski Edward; Желіговський Едвард; 1815–1864.] Poezye Antoniego Sowy. Petersburg: V. Wolff, 1858⁸¹.

Третю з цих книжок 3 квітня 2001 року я тримав у руках. Вона має дарчий напис: “Bratu Tarasowi od Edwarda Z. SPetersburg 28 marca 1858 r.”⁸². На форзаці власницький напис українською мовою: “Павло Потоцький 1918 р.”⁸³. На титульному аркуші збирач проставив її вартість – “100 р.”⁸⁴, свої ініціали (нахрест латинські літери “P”) і печатку своєї книгозбірні⁸⁵. Коли Музей України П. Потоцького розгромили, коли його самого арештували й ув’язнили у таборі, цю реліквію врятував із небуття видатний шевченкознавець Михайло

УЦРада (1996–1997). – Т. I. – № 20, 30, 94, п. 295; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. довідник. – К., 1998. – С. 94–95.

⁷⁶ Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В. Тарновского. – Вып. I: Шевченко. – К.: К.Н. Милевский, 1893. – С. 16; Гринченко Б.Д. Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. II. – Чернигов, 1900. – С. 160. (Приложение к № 7 “Земского сборника Черниг[овской] г[убернии]” 1900 г.). Розділ називався “Книги Шевченка”. Макет передбачав, що на спуску дальші набутки можна буде дописувати від руки. Тарновському більше не трапилася жодна Шевченкова книжка.

⁷⁷ ІЛ ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 1. – № 823, 824. Див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 349.

⁷⁸ Каганов И.Я. Шевченко и книга. – С. 264–265. Див. також: Ніковський Андрій. Бібліотека Т. Шевченка // Книгарь. – К., 1917. – Листопад. – Ч. 3. – Стовп. 107–113; Норкин. Библиотека на родине Ленина // Красный библиотекарь. – 1935. – № 3. – С. 51–52; Громов В. Книги орловцев в библиотеке Шевченко // Орловская правда. – 1964. – 14 марта. – № 63 (13561). – С. 4; Услышев Б. Шевченко и книга // В мире книг. – 1964. – № 10. – С. 39. Громов писав про журнальні публікації та окремі видання творів Тургєнєва, Марка Вовчка, Тютчева та ін.

⁷⁹ Тут і далі наводжу номери за реєстром Д. Каменецького. На книжках їх проставлено на авантитулах.

⁸⁰ Попов Павло Миколайович (1890–1971). Шевченко і наука його часу // Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 168–169; Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья. – Москва: Наука, 1964. – С. 89–95.

⁸¹ Вервес Г.Д. Т.Г. Шевченко і Польща. – К.: Дніпро, 1964. – С. 50–67; Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья. – С. 69–72, 114–116; Гаско Мечислав. Е. Желіговський про Шевченка і Міцкевича // Рад. літературознавство. – 1965. – № 10. – С. 71–73; Павлюк Микола Миколайович (нар. 1934). З літературних взаємин оренбурзьких засланих: Шевченко – Желіговський – Плещеев // Збірник праць дев’ятого наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 108–126.

⁸² Цей напис дав привід тодішньому бібліотекареві ЦДАМЛМ написати на картці анотацію: “Автограф сестри Т. Шевченка” (sic).

⁸³ Примірник “Гайдамаків” із шевченківським автографом Потоцький придбав у Петрограді 1920, як він зазначив на ньому рукою власною (Відоняк Н. “Гайдамаки” знайшлися. – С. 3)

⁸⁴ Видно сліди підчистки – 60? 160?

⁸⁵ Тепер її перекреслено штампом. Див.: Книжкові знаки киян / Упор. Михайло Андрійович Грузов (нар. 1943) та Анатолій Петрович Кончаковський (нар. 1935). – К.: Кий, 2000. – Без паг.

Новицький⁸⁶. Свого часу, у розпалі червоного терору, Новицький (у побуті – “Мих. Мих.”) набув автограф Шевченкового вірша “Іван Підкова”. Його перша дружина Лариса Павлівна вивезла цю реліквію за кордон і передала на сховок до УВАН (Нью-Йорк) В. Міяковському⁸⁷. У супровідному листі від 5 грудня 1948 р. писала йому: “Прикладаю до цього листа, дорогий Володимир Варлаамович, два аркуші з “Івана Підкови”, писані рукою Тараса Григоровича Шевченка, які ще в [19]19-му році придбав М.М. в Петербурзі. Збирався сам М.М. надруковать цей варіант (до цього часу ніде не друкований) і написати відомості, які про нього зібрав... Прикладіть ці аркуші до своїх скарбів”⁸⁸. Цей лист особливо зворушує тим, що після арешту Міяковського саме Новицький очолював Будинок-музей Т. Шевченка, і це не зіпсувало ані їхніх особистих стосунків, ані стосунків їхніх родин⁸⁹.

Після повернення з таборів, 1964 року до рук М. Новицького потрапила ще одна шевченківська пам’ятка – спадщина по загиблих українознавцях доби Розстріляного Відродження. Це були 12 аркушів цензурного примірника “Кобзаря” 1860 року, про які Всеволод Ганцов оповів так: “Про існування пропонованих нижче автографів я довідався торік від колишньої співробітниці Комісії для складання словника живої української мови УАН Яременко Антоніни Митрофанівни [нар. бл. 1894⁹⁰]. Вона повідомила мене, що у неї зберігаються деякі документи, передані їй разом з власними літературними матеріалами Ольгою Трохимівною Андрієвською (яка протягом десяти років була секретарем тієї ж Комісії). [...] З Хмельницького, де проживає А.М. Яременко, я привіз рукописи до Києва і зараз же передав їх М.М. Новицькому. Михайло Михайлович гадав опублікувати новознайдені автографи спільно зі мною, але передчасна смерть його стала цьому на перешкоді. Яким чином ці автографи потрапили до О.Т. Андрієвської, невідомо. [...] Можна думати, що ці 12 аркушів Шевченкових автографів вона одержала на зберігання влітку 1929 року і згодом доручила А.М. Яременко – своїй небозі”⁹¹. Імовірно, що вказівкою на літо 1929 р. Ганцов натякає на те, що шевченківський рукопис походить з матеріалів С. Єфремова. Чи треба нагадувати, що О.Т. Андрієвську було розстріляно⁹², а Ганцов повернувся до Чернігова після

⁸⁶ Новицький Михайло Михайлович (20 вересня 1892 – 29 березня 1964) – шевченкознавець. Його архів надійшов до ЦДАМЛМ як фонд 1 (495 од. зб.; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: Путівник. – Вип. 2. – К., 2005. – С. 408). Дж.: Міяковський В.В. Михайло Новицький // Шевченко. – Річник II. – Нью-Йорк: УВАН, 1953. – С. 43–47 (Підп.: В. Порський; додано список “Праці М.М. Новицького”, 33 №); Кравців Богдан. Доля українського шевченкознавця в УРСР // Сучасність. – 1964. – Липень. – Ч. 6 (42). – С. 61–72; Шевченко Л.В. Новицький М.М. // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 346–347; Історія Національної академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. – К., 1998. – С. 115.

⁸⁷ Міяковський Володимир Варлаамович (6 липня 1888, Ковель – 22 березня 1972, Нью-Йорк) – історик, культуролог. Арештований 21 серпня 1929 у справі СВУ. Засланий на 5 років до Карелії, де працював статистиком. 1943 виїхав до Праги, 1950 – до Нью-Йорка. Один з головних фундаторів УВАН. Див.: Білокін С. Володимир Міяковський, 1888–1972 // Вісті УВАН. – Ч. 2. – Нью-Йорк, 2000. – С. 201–267.

⁸⁸ Лист в архіві В. Міяковського // УВАН. Нью-Йорк, США. Пор.: Автограф Шевченка 1860 року. Шевченківська конференція УВАН. – [Нью-Йорк, 1951]. – 15 с.

⁸⁹ Новицький М. Будинок-музей Т. Шевченка // Звіт про науково-дослідну роботу Київської філії Інституту Т. Шевченка за 1929/30 академічний рік. – К., 1931. – С. 25–26.

⁹⁰ Історія Національної академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. – С. 103. Дочка священика. У ВУАН працювала з 1926. 1930 бібліотекар Інституту мовознавства.

⁹¹ Ганцов Всеволод Михайлович (1892–1979). Новознайдені Шевченкові автографи // Рад. літературознавство. – 1966. – № 3. – С. 57–58.

⁹² Андрієвська Ольга Трохимівна (1876, Чернігівщина – 11 грудня 1937, Саратов) – філолог. Дочка священика. Науковий співробітник, учений діловод (1919–1921), бібліотекар (1922–1927) Комісії для складання словника української живої мови ВУАН. У помешканні, де вона жила (Нестеровська, 17, пом. 24), була вільна кімната, там нелегально оселився С. Єфремов (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 58624 ФП / кор. 1484. – Арк. 3). Передала збірку програмок “театру корифеїв” до Театрального музею (Звіт, 1926–1929 / ВУАН; Театральний музей. – К., 1930. – С. 10, 15). 4 лютого 1930 одержала 7 років концтабору, 15 лютого 1935 внаслідок перегляду справи заслана до Саратова. Там знову ув’язнена, ішла в одній справі з Й. Гермайзе та Н. Коцюбинською. Викликає сумнів, принаймні вимагає з’ясування багатьох пізніша дата смерті Гермайзе, що трапляється в новій літературі – 22 вересня 1958 (Брега Галина Степанівна [нар. 15 квітня 1935]. Гермайзе О.Ю. // Українські історії ХХ століття: Біобібліогр. довідник. – К.; Львів, 2003. – С. 63). Рішенням судової трійки при УНКВС

десятиріч таборів і заслання? Я мав честь бути знайомим зі Всеволодом Михайловичем – ми зустрічалися у його родичів на бульварі Лесі Українки. Мій примірник журналу “Радянське літературознавство” з його статтею має інскрипт: “Рідній і любій сестрі Олечці від брата – В. Ганцов. 4.V.1966”.

Де і як добув Новицький цей скарб, на жаль, невідомо, але, як видно, вчений секрету з цього не робив. На авантитулі попід корінцем – напис атраментом: “Из биб-ки Мих. Миха Новицкого ДПБ (?)”. Придбати цю книжку до війни він навряд чи міг. У недатованому листі до Хрущова й Ворошилова М. Новицький розповідав: “В 1937 году я был репрессирован органами НКВД по обвинению в террористической деятельности и принадлежности к подпольной националистической организации, ст. 58, п. 8-11. В результате этого дикого, совершенно необоснованного обвинения я все же пробыл в местах заключения 5 лет на общих работах в отдаленных лагерях. Разрушилась семья, перечеркнута была вся моя работа. Инвалидом в 1946 году я наконец вернулся в Киев на научную работу”⁹³. Виходить, вчений розшукав Шевченкову книжку – правдоподібно, на руках – не раніше 1946 року.

Після смерті М.М. Новицького (29 березня 1964 р.), якому й на “волі” довелося зазнати всіляких поневірянь⁹⁴, у складі його бібліотеки (№ 1084 Нов) книжка надійшла до Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України. 5 серпня 1967 року начальник науково-видавничого відділу Архівного управління при РМ УРСР І. Бутич повідомляв директора ЦДІА УРСР В. Кузьменка, що рукописну спадщину [187 тек] і бібліотеку [1311 книжок] Новицького одержав від його другої дружини Раїси Павлівни Товстухи-Новицької⁹⁵, давши їй такі зобов’язання:

– Рукописна спадщина і бібліотека зберігатимуться у ЦДАМЛМ у вигляді окремої колекції.

– Рукописна спадщина буде використовуватися дослідниками тільки з дозволу Р.П. Товстухи-Новицької або її довіреної особи Ф.К. Сарани⁹⁶.

1968 року книжки ЦДАМЛМ оцінювали. На виданні Желіговського з’явився штамп

по Саратовській області 8 грудня 1937 усіх їх розстріляли. Алла Чумак називає дружину О. Шумського Євдокію Гончаренко, Наталю Коцюбинську, Гліба Дорошкевича та Петра Палька (Чумак А. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя // Зона. – 2001. – № 15. – С. 122). Дж.: ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 58624 ФП / кор. 1484; Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка. 1993. – С. 141; Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – С. 526.

⁹³ ЦДАМЛМ України. – Ф. 1.– Оп. 1.– № 389. – Арк. 36. В чернетках одного з листів (уринок без дати) прочитується: “Я требую и думаю, что имею право на это как советский ученый, проработавший честно и добросовестно более 30 лет, чтобы мне наконец сказали, в чем заключается моя вина, на основании чего я все время нахожусь в подозрении” (Арк. 39).

⁹⁴ Максим Рильський, Євген Шабліовський, Михайлина Коцюбинська, Анатоль Костенко та інші підписали 1962 відкритого листа про те, що директорка музею Т. Шевченка Катерина Дорошенко привласнила собі підготовку до друку понад півсотні листів до Шевченка його друзів і знайомих, яку виконав Новицький. Листи були виявлені в архіві Михайла Чалого й надруковані у журналі “Советская Украина” (1962. – № 10). Див.: Лист до редакції “Літературної України” // Літ. Україна. – 1962. – 16 листопада. – № 92 (1854). – С. 2. Пор.: Слідами наших виступів: Так, факти підтвердилися... // Там само. – 7 грудня. – № 98 (1860). – С. 4.

⁹⁵ 10 березня 1965 вона писала нумізматові Іванові Георгійовичу Спаському (1904–1990): “Простите мне великодушно, что я Вас беспокою. Дело в том, что я не только жена Мишуни, но и сестра Ивана Павловича Товстухи”. І 11 січня 1965: “Нам не надо мраморных пьедесталов и чугунных плит. Нам нужно бы слово правды о хрустальной чистоте человека, чтобы слово правды бросить в лицо наглецам, всей этой мрази, присмоктавшейся (sic) к Шевченко, торгующей оптом и в розницу. Но кто его скажет, ведь “тех уж нет, а те далече” (листи в архіві автора). “Далече” були, ясно, Володимир Дорошенко, Павло Зайцев, Міяковський та інші справжні шевченкознавці. Товстуха був за секретаря в Йосифа Сталіна, з травня 1931 заступник директора Інституту Маркса–Енгельса–Леніна. Коли 9 серпня 1935 він помер, його поховали в кремлівській стіні. Докладніше про його кар’єру див.: Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 45–46, 49; Бажанов Борис (1900, Могилів-Подільський – не раніше 1976). Воспоминания бывшего секретаря Сталина. – 2-е изд. – Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. – С. 46, 53, 85, 87, 127–133.

⁹⁶ ЦДАМЛМ України. – Справа фонду № 1 М. Новицького. – Арк. 3.

із заповненими графами – реліквію національної культури оцінили у 2 карбованці (sic). Тут знову не можна не зупинитись: цікаво-бо, навіщо це зробили? Ф. Сарана ввів цей примірник у літературу, вказавши його місцезнаходження після 1964 року⁹⁷.

Де поділися ще дві книжки з Шевченкової бібліотеки, що зберігались у Музеї України Потоцького, – невідомо. У музеї Шевченка принаймні їх немає.

П. Потоцький зібрав майже вичерпну на той час збірку Шевченкових “Кобзарів” – до сорока примірників. Для порівняння вистачить сказати, що в Білоцерківському археологічно-етнографічному музеї (завідувач С.Л. Дроздов) 1927 року зберігалося 19 “Кобзарів”, щоправда, починаючи з раритетного – 1840 року⁹⁸.

Крім Шевченкіани каталог “Книги особо ценные и редкие” складається здебільшого з винятково підібраної україніки. Перед нашими очима пройшли бібліотеки Григорія Коляди у Ташкенті, Федора Максименка у Львові, Григорія Кочура в Ірпіні. Нині існують гарні колекції україніки (Івана Олійника, Євгена Поповича, Валерія Шевчука, Василя Яременка, зрештою, моя). У кожній із цих бібліотек є свої цимелії⁹⁹, але нічого подібного до збірки Потоцького – та ще й у такій кількості й повноті – немає і не може бути ні в кого. Його книгозбірня була однією з найвидатніших за всю історію українського бібліофілства.

У Музеї України були книжки з автографами Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Капніста, Костомарова, Марка Вовчка:

“8. Котляревский [Иван Петрович]. Енеида. Рукопись. СПб. [1]798. 4°.

9. Котляревский [И.П.]. Енеида. СПб. [1]798. 8°.

(16 квітня 1974 р. відомий книгознавець Григорій Коляда (1896–1977) писав мені: “У мене безумовно збереглося книг 20 (200? – С.Б.) – вони переховуються в Ташкенті в одній з моїх учениць – серед них “Енеїда” 1798 р. зі збірки Потоцького. Перші, пам’ятаю, 20–30 сторінок її безбожно зачитані – “до дір” буквально. Решта має пристойний вигляд – зокрема добре збереглася титульна сторінка”).

10. Котляревский [И.П.]. Енеида. СПб. [1]808. 8°.

11. Котляревский [И.П.]. Виргилиева Энеида. СПб. [1]809. 8°. С автографом Н.А. Маркевичу.

12. Марко Вовчок [Вилинская-Маркович Мария Александровна]. Народні оповідання. СПб. [1]858. 8° С автограф[ом] Н.А. Белозерской¹⁰⁰.

13. Маркович Яков. Записки о Малороссии, ея жителей и произведениях. Ч[асть] первая (единств[енная]). СПб. [1]798. 8°. Посвящена Д.П. Трощинскому¹⁰¹.

14. Гун [Оттон] фон. Путешествие в Малороссию. М. [1]806. 8°. С гравюрами¹⁰².

⁹⁷ Сарана Федір Кузьмович (1921–1995). Бібліотека Т.Г. Шевченка // Шевченківський словник. – Т. 1: А–Мол. – К., 1978. – С. 69. Великою несподіванкою для дослідника було виявити у книгозбірні М. Новицького повний комплект еміграційного зайцевського видання Шевченкових творів, тобто всі томи, що вийшли – 2–4, 6–12, 14–16. Треба думати, він роздобув їх теж не раніше 1946 року, тільки де і в кого? Опис виданих томів див.: Каталог видань Українського Наукового Інституту в Варшаві, 1930–1938. – Варшава, 1938. – С. 37–40. Не вийшли: томи 1 (Передмова від видавництва; Зайцев П. Літературна біографія Т.Г. Шевченка), 5 (Поезії 1857–1861 рр.), 13 (Зайцев П. Т. Шевченко в його польських взаєминах).

⁹⁸ Український музей. – Зб. 1. – К., 1927. – С. 247.

⁹⁹ Cimelia (пол., множина) – коштовні старовинні видання чи рукописи.

¹⁰⁰ Примірник “Народних оповідань” Марка Вовчка мав автограф Пантелеймона Куліша: “Надежде Александровне Белозерской. 1859 г. 29 марта” (Стеллецкий Г. Українська збірка П. Потоцького. – С. 182).

¹⁰¹ Див. про нього: Судьба просветительных учреждений Киева // КС. – 1890. – № 11. – С. 317–322; Брянский А.М. О “Журнале драматическом” 1811 года // Русский библиофил. – 1912. – № 2. – С. 5–29.

¹⁰² Автор праці – лікар, секретар гетьмана Розумовського Гун Оттон фон (1764–1832). Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. Пер. с нем. – Москва: тип. П. Бекетова, 1806. (Часть первая, содержащая в себе путешествие от Москвы до Почепы. 60 с. с илл. Часть вторая, содержащая в себе путешествие от Почепы к Киеву. 124 с. с илл. Часть третья, содержащая в себе возвратный проезд от Яготина до Москвы. 39 с. с илл.). Автор називає Лубни “великою аптекою Росії” (с. 82). Малюнки зображають селян надзвичайно виснаженими.

15. Срезневский И[змаил Иванович]. Запорожская старина. Харьков [1]833. 16°. Полный экз.
 16. Рубан В.Г.[Василий Григорьевич]. Землеописание Малыя России. СПб. [1]777. 16°.
 17. Рубан В. Краткия географ[ические], политич[еския] и историческия известия о Малой России. СПб. [1]773. 12°.
 18. Рубан В. Любопытный месяцеслов на 1775 год. СПб. [1]775 г. 8°.
 19. Его же. Любопытный месяцеслов на 1778 год. СПб. 12°.
 20. Устав Имп. Харьковского университета. Утвержденный ноябр[я] 5-го 1804 года в СПб. 8°. Из книг вел. кн. Констант[ина] Павловича.
 21. Левшин Алексей. Письма из Малороссии. Харьков [1]816. 8°.
 22. Арандаренко Николай [Иванович]. Записки о Полтавской губернии, составленыя в 1846 году в 3-х частях. Полтава, [1]848. 8° (в двух томах).
 23. Бодянский Павел [Ильич]. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава [1]865 г. 8° с гравюрами.
 24. Его же. Достопримечательности Полтавы. Полтава [1]850. 8° с гравюрами.
 25. Шафонский Афан[асий Филимонович]. Черниговского наместничества Топографич[еское] описание. Киев [1]851. 4° с географ. картами.
 26. Боплан [Гийом-Левассер де]. Описание Украины. СПб. 1832. 8°. С рисунками.
 27. Скальковский А[поллон Александрович]. Наезды гайдамак на Западную Украину 1733–1768. Одесса [1]845. 8° с рисунк[ами] и картой. С автограф[ом] Ф.П. Вронченко¹⁰³.
 28. Его же. История Новой Сечи или последняго Коша Запорожского. Одесса [1]846. 8° с рисунками.
 29. Маркович Яков [Михайлович]. Дневныя записки малороссийского подскарбия генерального. М. [1]859. 8° с портр. 2 части с автографом издателя (А. Марковича) Ф.Д. Крассовскому.
 30. Ригельман А[лександр Иванович]. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. М. [1]847. 8°. С отлично раскрашенными рисунками.
 31. Бекетов П.П. Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. М. [1]844. 8°. 42 портрета.
 32. Х.К.О. Kozaczyzna w Turcyi. Paryz. [1]857. 8° с цветн[ыми] и черн[ыми] гравюрами.
 33. Псалтырь, посвященный Мазепе Архимандр[итом] Иосафом Кроковским и братией Печерской Лавры¹⁰⁴. 2°.
- Музейні інвентарі дають безліч відомостей до розуміння концепції українки, яку розробив П. Потоцький на своєму матеріалі протягом багатьох десятиріч збиральництва. Цікаво зіставити його музей із музеєм В.В. Тарновського.
- У Музеї Василя Тарновського¹⁰⁵ зберігались 44 портрети історичних діячів Гетьман-

¹⁰³ **Вронченко** Федір Павлович (1779, м. Копись Могилівського намісництва – 6 квітня 1852, СПб.) – державний діяч. Син протоієрея. Закінчив Московський ун-т. Сенатор, почесний член АН. Дійсний таємний радник, граф, міністр фінансів (1844–1852), член Державної ради (з 17 березня 1845). Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи, 1802–1917. – 2-е изд. – СПб., 2002. – С. 164–166.

¹⁰⁴ Нині відомі два Йоасафові видання Псалтиря часів Мазепиногo гетьманування: Псалтир блаженного пророка и царя Давида (К.: КПЛ, 1697) та Псалтир (К.: КПЛ, 1708). Див.: Петров Степан Осипович (1917–1974), Бирюк Я.Д., Золотарь Т.П. Славянские книги кирилловский печати XV–XVIII вв. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – С. 90. – № 348; Запаско Яким Прохорович (нар. 1923), Ісаевич Ярослав Дмитрович (нар. 1936). Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1: 1574–1700. – Львів: Львів. держ. ун-т, 1981. – С. 701–703. – № 716; Кн. 2. – Ч. 1: 1701–1764. – С. 24. – № 841.

¹⁰⁵ Губернське земство відкрило його 1902 як Музей української старовини ім. В.В. Тарновського. За більшовиків перейменованій на І-й радянський (Український музей. – Зб. 1. – К., 1927. – С. 250). 1919 з музею

щини в оригіналах і копіях, а також князів Острозьких, отамана Гонти та його дружини, Раїни Вишневецької та інших. У цій портретній галереї зберігалися старовинні портрети гетьманів Данила Апостола, Івана Самойловича, Богдана Хмельницького, полковників, сотників. У родині Новицьких, в їхньому маєтку в Гурбинцях Прилуцького повіту, Тарновський придбав портрети полковника Іллі та ще котрогось Новицького. У маєтку Стороженків у Мармизівці Лохвицького повіту він зняв також копію з портретів ічняського сотника Григорія та прилуцького полковника Івана Стороженків. У Києві в помешканні Л.П. Томари¹⁰⁶ – з портрета київського полковника Степана Томари. Гравюр у збірці Тарновського було обмаль. Натомість, у другому томі “Каталогу” в розділі “Портреты лиц, по рождению или по своей деятельности относящихся к Украине” вміщено ще 346 номерів. Тут переважали портрети з журналів “Всемирная иллюстрация”, “Зоря”, “Нива” та альбомів “Изображения людей знаменитых” та “Собрания портретов” Бекетова, “Исторические деятели Юго-Западной России” (1888) та “Альбом заслуженных русыни”¹⁰⁷.

Видання збірки Тарновського передбачалось у трьох відділах. Перший відділ, присвячений портретам, мав з’явитись у п’яти випусках. На жаль, вийшов лише перший випуск (9 біографій написав В. Антонович і одну – Богдана Хмельницького – О. Левицький). Про решту автор передмови (датується 8 лютого 1883 р.) Володимир Бец мріяв: “Второй отдел, – писал Бец, – если обстоятельства нам не помешают, будет содержать описание и изображение старинных предметов, домашней утвари, одежды и оружия. В третий отдел могут войти факсимиле различных местных документов 17 и 18 века и 1-й половины настоящего столетия”¹⁰⁸.

Особливо потерпів музей на початках Другої світової війни. Запис про це у щоденнику Олександра Довженка (21 вересня 1944 року) наводжу повністю за виданням “Веселки” (1995), оскільки у п’ятитомнику видавництва “Дніпро” (1966)¹⁰⁹ його вилучено: “Над Десною музей-в’язниця.

У давньому-предавньому Чернігові над Десною музей. Убогий, хаотичний і нудний, як і всі провінційні пограбовані “змивателями золота” музеї. Єдине, що впадало в очі, – шабля Богдана з незабутнім написом, складеним, без сумніву, в агітпропі – “Шабля відомого ката України, так званого Богдана Хмельницького, що придушив народну революцію на Вкраїні в 1648 році”.

Під музеєм у лъоху під замком брудний “заарештований” музей. А в ньому під замком з сургучними печатами в’язні – портрети 17 і 18 століть і речі. Тут гетьмани й полковники,

було вкрадено багато речей великої історичної цінності (Музей Тарновського в Чернігові // Промінь. – 1919. – 9/22 жовтня. – № 17. – С. 2. – Шп. 4). Ще більше втрат завдано йому під час Другої світової війни. Дж.: О прийнятті в дар Черниговским губернским земством музея украинских древностей В.В. Тарновского // КС. – 1899. – Т. 64. – № 3. – Отд. 2. – С. 159–160; Музей имени В.В. Тарновского в Чернигове // КС. – 1904. – Т. 85. – № 6. – Отд. 2. – С. 125; Т. 86. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 25–28; Могилянський Николай Михайлович (1871–1933). Музей українських древностей В.В.Тарновського Черниговського губернського земства. – Петроград, 1915. – С. [2], 395–408 (відбиток з журналу “Живая старина”, 1914; про автора див.: Книга. – [Т.] І. – Відень; К., 1921. – Грудень. – С. 37; Серков А.И. Русское масонство. – С. 554–555); Довженко О. Зачарована Десна: Кіноповість; Україна в огні: Кіноповість; Щоденник (1941–1956). – К.: Веселка, 1995. – С. 368–369; Коваленко О.Б. Археографічна діяльність В.В. Тарновського // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. – К., 1997. – С. 195–205; його ж. Тарновський В.В. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 314–316.

¹⁰⁶ Правдоподібно, Лев Павлович Томара (нар. 11 січня 1839, Ніжин), волинський (1881–1885) і київський (1885–1898) губернатор, таємний радник, сенатор, гофмейстер (Наше минуле. – Ч. 1 (6). – К., 1993. – С. 201, 205). Прапраправнук Степана Івановича Томари (†1715) – не київського, а переяславського (1707–1715) полковника (Gajesky George. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 1. – P. 296–297; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – Том V. – Вип. 1. – К., 1996. – С. 59).

¹⁰⁷ Гринченко Б.Д. Каталог Музея українських древностей В.В. Тарновского. Т. II. – С. 33–81.

¹⁰⁸ Антонович Владимир Бонифатьевич (1834–1908), Бец Владимир Алексеевич (1834–1894). Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вип. 1. – К., 1885. – С. III.

¹⁰⁹ Довженко Александр. Твори в п’яти томах. – Т. 5. – К.: Дніпро, 1966. – С. 197–320.

митрополити, жінки козацької старшини. Все темне од часу і темряви в'язниці. Виконані прекрасними майстрами. Неначе я попав на той світ. І здається мені, що час від часу по ночах вони виходять із своїх рам на раду і розмовляють проміж собою, бо чого ж такі сумні і тяжко замислені обличчя на геть усіх портретах. Яка туга зв'ялила їх серце? Який сум і важка-преважка турбота в очах!

Часом до льоху заходять перевірити, чи всі в'язні є. Се визначало завжди зміну директора музею-в'язниці. Приходили в супроводі молодця з револьвером. Тоді портретам доводилося чувати різні сентенції про історію, політику, мистецтво. Сентенції такі ж унікальні, як і музей. Потім двері замикалися знову, гримів замок важкий мазепинських часів, і знову наступала тиша. І довго дивилися Богдан з Іваном один на одного, дивилися щось років кільканадцять, аж поки одного разу не вилетіли в повітря, розірвані в шмаття німецькою бомбою, і не щезли в полум'ї великої пожежі.

– Нехай горять к такій матері, – сказав я своїм хлопцям. – Не гасить.

– І згоріло все?

– Все, – зареготав секретар Чернігівського обкому...¹¹⁰ розповідаючи мені про загибель малярства українського народу 17 і 18 століть.

Я пригадав се в повісті “Україна в огні”, і мені дорікали, і били мене нещадно, і називали ворогом народу за те, що я образив пам'ять великого Богдана. І я зрозумів, що таке діалектика¹¹¹. В руках безсердечних демагогів се страшна зброя, хоч вона і є могутнім методом в пізнанні світу і могутньою зброєю пізнавальною в руках мудреця”¹¹².

Збірки Тарновського та Потоцького взаємно доповнювали одна другу. Якщо в першій переважали портрети родовитих українців, то в другій були ширше представлені росіяни та німці, чия діяльність так чи інакше відбилась на історії України. Біографічні довідки, які складав П. Потоцький для своїх каталогів, мають велике значення для історії українських біографічних словників та енциклопедій.

Серед паперів П. Потоцького зберігся список “Продолжение описания украинских портретов в папке У от № У / 103 до № У / [174]”. Судячи з нової орфографії і якості паперу, нотатки в цьому зошиті зроблені після 1917 року, можливо навіть, у Києві після 1927 року. Засновник музею робив нотатки, що мали придатись до інвентарних карток:

“Мельников, Иван Андреевич род. 1773 †17 сент[ября] 1850. 1821 Малоросс[ийский] почт-директор. [...] Портрет его гравирован и писан 1815. С пометкой Гассинга: Ив[ан] Андр[еевич] Мельников, инспектор почт в Чернигове”¹¹³.

“Феодор Алексеевич, Царь; род. 30 Мая 1661; 1 Сент[ября] 1674 объявлен наследником престола; 30 Янв[аря] 1676 вступил на престол; коронован 18 И[ю]н[я]; †27 Апр[еля] 1677; принял в подданство запорожцев, разбил турок. Любил науки, художества, лошадей и театральные зрелища. Его портрет на картинке, приложенной в книге “О пяти ранах Иисуса

¹¹⁰ Федоров Олексій Федорович (17 березня 1901 – 9 вересня 1989, Київ) – перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У (1938–1941), підпільного (1941–1943), генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). З 21 вересня до 30 жовтня 1938 входив з посади до складу “трійки” по Чернігівській обл. (Ростальний Віталій. Робота “трійок” на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1996. – Листопад–грудень. – № 6 (12). – С. 84–85). Відколи у Корюківці було поширено зіркові копії протоколів з його підписами, там активізувався рух за встановлення йому пам'ятника. Активісти заявляли: “Ми не віримо в нісенітницю, які приписують партизанському командирі. Для нас він був і залишається героєм” (Павленко Сергій. Пам'ять і пам'ятник // Голос України. – 1993. – 19 березня. – № 51 (551). – С. 4). Пор.: Ємельянов В. Украдена слава: [До історії книжки “Підпільний обком діє”] // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 15–23; Студьонова Л. Генерал, про якого говорять // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 82–87; Левенок Ігор. Віхи партійної кар'єри О.Ф. Федорова довоєнної доби // Сіверянський літопис. – 2002. – Листопад–грудень. – № 6 (48). – С. 89–92.

¹¹¹ Пор.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. – Ч. II: 1931–1941. – Мюнхен: Ін-т для вивчення ССРСР, 1958. – С. 43.

¹¹² Довженко О. Зачарована Десна: Кіноповість; Україна в огні: Кіноповість; Щоденник (1941–1956). – С. 368–369. Приношу найщирішу подяку Тамарі Павлівні Демченко за вказівку на це видання.

¹¹³ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 32. – Арк. 10.

Христа”, соч. Черниговского Архиепископа Лазаря Барановича; Чернигов 1680 (40–41 л. и 355 стр.), на славянском и польском языках”¹¹⁴.

У Музейному містечку шляхи П. Потоцького перехрестились із шляхами чернігівця Миколи Касперовича. Колегою П. Потоцького по Всеукраїнському музейному містечку був Павло Миколайович Попов (16/28 липня 1890, с. Миколаївка, тепер Буринського району Сумської обл. – 4 квітня 1971, Київ). Він завідував відділом письма та друку і зберіг нам звіт Музею України за 1 жовтня 1928 – 1 жовтня 1929 роки, де зазначено: “Был в реставрационной мастерской 15 раз, следя за реставрацией портретов Музея и работами и докладами [Микола] Касперовича¹¹⁵ по восстановлению старинных икон. Был на показательных работах Лаврского мастера гравера по левкасу Кузнецова”¹¹⁶. З фондів і реставраційних майстерень, якими у 1927–1930 роках керував Микола Касперович, Музей України одержав ще 432 експонати¹¹⁷.

Зрештою Музей України увійшов у структуру новоутвореного Центрального історичного музею. Співробітницею П. Потоцького стала зав. відділом капіталізму (з 1938) Уляна Степанівна Кузьменко (1903 – не раніше 1961). Даючи свідчення, вона розповіла: “На все эти экспонаты составлен при мне инвентарь, судьба которого мне неизвестна”. Це дуже значуща подробиця. В СРСР влада не любила музейних обліків. На Соловках, як розповідав О.І. Солженіцин, 25 травня 1923 року, щоб привласнити коштовності з монастирської ризниці, чекісти влаштували пожежу, під час якої загинули всі облікові книжки¹¹⁸. Згідно з директивою Наркомосу УСРР за № 873/І від 27 листопада 1933 року ювелірні вироби з дорогоцінних металів та з коштовним камінням були вилучені з українських музеїв і передані на зберігання до Державного банку. Під час війни всі коштовності з обласної контори Держбанку були відправлені до Державного сховища в Москві, звідти евакуйовані до Уфи, де зберігались до закінчення війни. 1946 року комісія Комітету культосвітніх установ при Раді Міністрів УРСР провела звірку того, що прибуло з Уфи в кількості 41 місце. Музейним чиновникам було дозволено забрати речі на Україну. Завідуюча відділом Національного музею історії України М. Стрілець каже: “Складність завдання полягала в тому, що на момент звірки була втрачена вся фондово-облікова документація, а, головне, інвентарні книги, у зв’язку з чим основним документом звірки стали супровідні акти-описи

¹¹⁴ Там само. – Арк. 57.

¹¹⁵ **Касперович** Микола Іванович (1886 – 7 травня 1938) – мистець-реставратор, учень М. Бойчука. У Козельці організував філію чернігівської “Просвіти”. Відомі 7 листів К. до М. Коцюбинського (1907–1910; Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 6–18). На прохання письменника збирав гроші на допомогу хворому І. Франкові. Перед від’їздом на Капрі у травні 1909 до нього приїздив Коцюбинський (Зленко К. Мої спогади про М.М. Коцюбинського // *Архіви України*. – 1965. – № 5 (73). – С. 61). Жив у Парижі, де належав до групи бойчукістів. Зарисував шаблю Мазепи, булаву, пернач Полуботка та козацьку корогу Домонтовської сотні (1762) в Чернігівському музеї для “Ілюстрованої історії України” М. Грушевського (К.; Л., 1912. – С. 417, 443, 445, 509). 1912 промив і закріпив без застосування фарб портрет Петра Войцеховича (олія на залізній дошці), що зберігався в музеї В. Тарновського (ІР. – Ф. XII. – № 36). Найвідоміший його оригінальний твір – “Христос-архітект” (темпера, 1910; репр.: Нотатки з мистецтва. – Ч. 5. – Філадельфія, 1966. – С. 60). Здійснив репарацію розпису на мурах чернігівського Спасу (Макаренко М. Найдавніша стінопись княжої України // *Україна*. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 8–9). Ув’язнений 3 березня 1938. Розстріляний (Білокінь С. *Смерть Миколи Касперовича* // *Розбудова держави*. – 1992. – Липень. – Ч. 2. – С. 49–54). Дж.: Бачинський Євген Васильович (1878–1878). Мої зустрічі та силуети українських малярів та різьбярів на чужині: Спомини старого емігранта за роки 1908–1950 // *Нові дні*. – Торонто, 1952. – Вересень. – Ч. 32. – С. 20; Тимченко Тетяна Ростиславівна (нар. 1966). Микола Касперович – перший реставратор колекції Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка // *Матеріали ювілейної наукової конференції “Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку”*. – [К., 1999]. – С. 70–75; її ж. Київська школа реставрації станкового малярства, 1920–1930 рр. // *Пам’ятки України*. – 2001. – Ч. 4 (133). – С. 48–71.

¹¹⁶ НБУ ім. В.І. Вернадського. ІР. – Ф. 285. – № 2060. – Арк. 4.

¹¹⁷ Національний музей історії України. – № 2 А. – Арк. 32.

¹¹⁸ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг, 1918–1956: Опыт худ. исследования. – [Т.] III–IV. – Paris: YMCA-PRESS, [1974]. – С. 28–29.

вмісту ящиків”¹¹⁹.

Чернігівська музейниця Віра Зайченко поскаржилася, що “були втрачені під час Великої Вітчизняної війни”¹²⁰ також і старі інвентарні книги колишнього музею Тарновського. Враження погрому лишається від спогадів Л. Міляєвої про Національний художній музей України у Києві. Навіть для визначного літературознавця Василя Івановича Маслова музейні архіви були (1949) неприступні. “З того часу восьмигодинні будні в музеї склалися з відповідальних екскурсій і переписування інвентарних карток, де виправляла граматичні і синтаксичні помилки моїх старших колег. Тільки на підставі цих карток складалось якесь ефемерне уявлення про колекцію музею – в фонди наказано не пускати”¹²¹. Далі Міляєва відзначала, що фонди “знаходяться у безладді після фашистської окупації”, тож “головне, як на мою думку, було [...] добитися права зробити суцільну переінвентаризацію всіх експонатів”¹²².

24 липня 1938 року великого українця з Полтавщини, генерала царської армії, фундатора унікальної скарбниці – Музею України – Павла Платоновича Потоцького заарештували. Історик Костянтин Штепа написав у некролозі: “Вночі до 80-літнього старика, що жив при своєму музеї-збірці, буквально вдерлася банда енкаведистів, перерила і розграбувала його квартиру і багатющу збірку, а його самого завезла з собою”¹²³. В архівно-слідчій справі збереглась копія з тюремного (бупрівського) документу:

“копія.

Акт.

27 августа 1938 р. ми, нижчепідписані, Варт[овий = черговий] Пом[ічник] Нач[альника] Бупру¹²⁴ Пазюк та Варт[овий] Лікар Гельфер уклали цей акт про те, що 27 августа 1938 р. о 1-30 годині дня под воротами (!!) помер Потоцкий Павел Платонович 81 років від паралича сердца. Подлежит вскрытию.

Вартпомнач Бупру <підпис> [Пазюк]

Вартлікар <підпис> [Гельфер]

С оригин[алом] верно: <підпис>”¹²⁵.

Так скінчився земний шлях “ворога народу” П. Потоцького.

Досі не було говорено про особисте життя генерала. Після смерті його першої дружини Павло Платонович одружився вдруге (1915) з Єлизаветою Денисівною Давидовою (нар. 1866)¹²⁶, онукою поета-партизана. Її батько Денис Денисович Давидов (1826–1867) – молодший син у сім’ї, артилерійський офіцер¹²⁷. Усі випробування, яких зазнав Потоцький відтоді, вони пройшли удвох. На утриманні Павла Платоновича перебували також сестра дружини Любов Денисівна Давидова (нар. 1867) і онук Павло Павлович (нар. 1918). Його сини

¹¹⁹ Стрілець М.С. До історії формування колекції пам’яток декоративно-ужиткового мистецтва XVI–XX століть з вмістом дорогоцінних металів та коштовного каміння у збірці НМІУ // Від першовитоків до сьогодення: Із історії формування колекцій музею: Тематичний збірник наукових праць. – К.: НМІУ, 1995. – С. 133.

¹²⁰ Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть: Каталог колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К.: Родовід, 2001. – С. 163.

¹²¹ Міляєва (Миляєва) Людмила Семенівна (нар. 1925). Музейний “переворот” 1950-х рр. // Матеріали ювілейної наукової конференції “Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку”. – С. 32.

¹²² Там само. – С. 33.

¹²³ [Штепа К.] Пам’яті П.П. Потоцького. – С. 4.

¹²⁴ БУПР – укр. відповідник аббревіатурі ДОПР (“Дом общественных принудительных работ” або “Дом предварительного расследования”). Існували з 1918 (Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. В двух частях. – 2-е изд., доп. – Ч. 1. – Москва: Просвет, 1991. – С. 104; ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 52408 ФП / кор. 1148. – Пакет).

¹²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 43983 ФП / кор. 641. – Арк. 10. Цікаво, що до україномовного бланку Пазюк і Гельфер вписували необхідне російською.

¹²⁶ Бобрищев К. Отчий край. – Кн. 2. – Полтава: Сімон, 2004. – С. 597.

¹²⁷ Матеріали до історії роду див.: Давидов Александр Васильевич (1881–1955). Воспоминания, 1881–1955.

стали на захист Вітчизни від узурпаторів у лавах добровольців – це привело їх на еміграцію. Наскільки вірним товаришем стала йому дружина, можна бачити з його офіційного подання як директора Музею у звіті за 1928–1929 рік: “В продолжении не только истекшего года, но со дня заключения договора о передаче моего собрания Наркомпросу, жена Завед[ующего] Музеем Е[лизавета] Д[енисовна] Потоцкая является самым деятельным и надежным его помощником, как по охране собрания, так и при его развертывании в Музей, по охране Музея как внутренней, так и внешней, содержания здания в надлежащем состоянии со стороны его отопления, проветривания, должной чистоты, наблюдением за водопроводом, электричеством, очисткой дымоходов, должным содержанием экспонированных вещей и складов, сама убирала экспонаты, требующие особо бережного к ним отношения, всегда была наглядцем (sic) при посещении Музея и давала об’яснения в мое отсутствие, владея, кроме русского, французским и немецким языками. Ее трудами и при помощи ее сестры [Любови Денисовны Давыдовой] развертывалась библиотека, без всякой посторонней помощи. Всецело отдавая свой труд Музею, она не имела ни одного свободного дня (за исключением 7 дней поездки в Чернигов для осмотра его Музея и древностей), и Музей не мог бы так развертываться и функционировать, а Зав[едующий] Музеем не мог бы выполнять те обязанности, которые сопряжены с его должностью. Почему я ходатайствовал как перед коллегией, так и перед Народным Комиссаром по просвещению [Миколой Скрыпником], о назначении ее помощником Заведующего Музеем, обязанности которого она фактически несет со дня заключения договора о передаче собрания Потоцкого Наркомпросу, т.е. с 1-го мая 1926 года и бесплатно”¹²⁸.

Коли Павло Платонович опинився в Лук’янівській тюрмі, 29 липня 1938 року було арештовано обох сестер. За місяць зібрались на своє засідання члени трійки.

“Выписка из протокола № 238

заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР

от 1 сентября 1938 года.

Слушали:

Дело № 146532 3 Отдела 1 Упр[авления] НКВД УССР по обвинению –

1. ПОТОЦКАЯ Елизавета Денисовна, 1866 г. рожд[ения], урожд[енка] г. Минска, русская, гр[ажданка] СССР, быв[шая] дворянка, крупная помещица, до ареста – домохозяйка.

Является женой быв[шего] генерала царской армии, командира гвардейского корпуса, активного участника РОВС’а – ПОТОЦКОГО.

Принималась при царском дворе. Квартира ПОТОЦКИХ в г. Ленинграде в период гражданской войны являлась явкой к.-р.[контрреволюционного] офицерства.

Два сына ПОТОЦКИЕ Павел и Сергей офицеры деникинской армии, эмигрировали в Югославию.

С 1928 по 1934 г. в Киев[ском] историческом музее, где она работала, неоднократно имела встречи с сотрудниками немецкого консульства, которых информировала о состоянии музея и об отношении к нему населения и в частности, о настроениях населения.

Изобличается личным признанием и показаниями свид[етеля] ОХРИМЕНКО¹²⁹.

2. ДАВЫДОВА Любовь Денисовна, 1867 г. рожд[ения], урожд[енка] г. Ленинграда, русская, гр[ажданка] СССР, быв[шая] дворянка, крупная помещица.

– Париж: Альбатрос, 1983. – 287 с. На жаль, відомостей про нащадків поета-партизана тут немає.

¹²⁸ НБУ ім. В.І. Вернадського. IP. – Ф. 285. – № 2060. – Арк. 5.

¹²⁹ Охріменко Михайло Антонович (1909 – не раніше 1962) – комендант 7-ї будівельної дільниці УПВО. Самоідентифікувався як росіянин. Освіта нижча. Живий 1962. Перевіряючи справу Потоцьких, 3 вересня того року його допитали. Він заявив: “Сам лично антисоветских высказываний от семьи Потоцких, от самого Потоцкого я никогда не слышал, а с его женой и сестрой его жены не разговаривал” (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 55963 ФП / кор. 1310. – Арк. 81). Працював (1962) у ХОЗО КДБ при Раді Міністрів УРСР (Арк. 75–81).

До ареста пенсіонерка.

Прожила в семье быв[шего] генерала царской армии, активного члена РОВС'а – ПОТОЦКОГО, как сестра его жены. Лично от быв[шего] царя Николая имела две медали за усердную работу среди дворян. Принималась при царском дворе.

В 1921 г. проводила разложенческую работу среди учительства. Была связана с к.-р. [контрреволюционным] офицерством, с которым проводила а/с [антисоветскую] работу.

Со своими родственниками ПОТОЦКИМИ проводила активную к.-р. [контрреволюционную] агитацию против политики партии и Соввласти.

Имеет двух племянников ПОТОЦКИХ Павла и Сергея, офицеров деникинской армии, эмигрировавших в Югославию.

Изобличается собственным признанием и показаниями свид[етеля] ОХРИМЕНКО.

Содержатся в Киев[ской] тюрьме.

Постановили:

1. П О Т О Ц К А Я

Елизавета Денисовна –

2. Д А В Ы Д О В А

Любовь Денисовна –

Р А С С Т Р Е Л Я Т Ь.

Лично принадлежащее им
имущество –

К О Н Ф И С К О В А Т Ь.

Верно:

НАЧ. 1 СПЕЦОТДЕЛА КОУ НКВД

ЛЕЙТЕНАНТ ГОС.БЕЗОПАСНОСТИ /ШЛЕПЧЕНКО/¹³⁰.

Онук, Павло Павлович Потоцький (10 березня 1918, Харків – 1991) під час війни опинивсь у Бухенвальді, тікав, його схопили. 29 березня 1945 року він ще перебував у Бухенвальді. 5 вересня 1946 року його арештували наші. Павло Павлович відбував у Воркутлазі.

Цими відомостями завершу розповідь про Музей України – найтрагічнішу сторінку в історії українського музейництва.

Список скорочень:

ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ІЛ НАН України – Інститут літератури НАН України

КС – Киевская старина

НБУ ім. В.І. Вернадського ІР – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського

ЦДАВОВ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань

ЦДАМЛМ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів, м. Київ

¹³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 55963 ФП. – Арк. 41–41зв.